

Kultuur ja isiksus

Jüri Allik, Anu Realo

Teaduse sõjad

Eestis on hea elada. Pole siin suuri maavärinaid, üleujutusi ega orkaane. Elu on rahulikult korraldatud ja harva tullakse sind ahistama selle pärast, et sul on veidi teistsugune nahavärvus, usk või poliitilised vaated. Aktsendiga on muidugi kehvem, kuid eks ütleb põhiseaduski, et riigi ülesanne on eesti keele ja kultuuri säilitamine läbi aegade. Kindlasti ei ole see Süüria või Afganistan, kus vägivald on ammu muutunud igapäevaelu banaalsuseks.

Nii nagu pole meil suuri looduskatastroofe, pole meil olnud ka suuri teadussõdu (*science wars*). Õigupoolest pole meil sõja poegagi. Ühelt poolt on meid väga vähe ja teiselt poolt läheb laiemale publikule teadus väga vähe korda. Alles kümmekond aastat tagasi polnud meil teadusuudiste portaalegi ja vaid mõni üksik teadussaavutus, olgu siis kodu- või võõramaine, ületas uudiskünnise. Nüüd on paras hulk teadusajakirjanikke, nagu näiteks Tiit Kändler, Priit Ennet, Arko Olesk ja Margus Maidla, kes üsna hästi seisavad hea selle eest, et rahvakeelde ümber pannes ei läheks teadus tõlkes kaduma.

Päris teadussõjad on karmid ega tule toime ilma sõjaõhutajata. Üks selliseid on New Yorgi ülikooli füüsikaproffessor Alan Sokal, kes 1996. aastal avaldas ajakirjas *Social Text* artikli „Murdes piire: kvantgravitatsiooni transformatiivse hermeneutika suunas”¹. Natuke aega pärast seda huligaansust tunnistas ta üles, et kogu tekst oli ettekavatsetult mõttetu sõnasalat, mis on koostatud samal põhimõttel nagu Noam Chomsky 1957. aastast pärit kuulus näide grammatiliselt õigest, kuid sisult üsna mõttetust lausest: „Värvitud rohelised ideed magsid raevukalt.” Inimesed, kes nimetasid ennast postmodernistideks ja kelle lugemislaua endiselt aukohal Jaques Lacani (1901–1981), Jean Baudrillard’ (1929–2007), Jacques Derrida (1930–2004) või Richard Rorty (1927–2007)² tekstid, olid selle tembutamise üle üsna pahased. Eks ole ka neid, kes leiavad Chomsky lauses – iseäranis, kui nad ei tea, kes selle välja mõtles – sügavat mõtet ja poeesiat. Kui postmodernism poleks ise nii kiirelt hinge heitnud (keegi nimetas tabavalt postmodernismi tervikuna vabasurma mineja hüvastijätukirjadeks), siis oleksime tänapäevalgi palavate lahingute tunnistajad.

Päris sõja moodsus näeb välja aga see, mis on juba paarkümmend aastat toimunud antropoloog Napoleon Chagnoni tööde ümber. Michigani ülikoolis hariduse saanud Chagnon on suure osa oma elust veetnud Venetsueela ja Brasiilia piiri ligidal Amazonase ürgmetsas, jälgides Yanomamö ühiskonda. Kogu häda saab alguse sellest, et yanomamö ei vasta kuigi hästi juba romantikute ajast kultiveeritud õilsa metslase (*noble savage*) pildile. Kui Chagnon hakkas arvet pidama yanomamöde surmade ja nende põhjuste kohta, tuli välja üsna kole pilt. Tehes kokkuvõtet ligi veerand sajandit kestnud jälgimisperioodist, jõudis Chagnon järeldusele, et pea iga teine üle 25 aasta vana yanomamö oli elus vähemalt ühe inimese tapnud ja ligi 30% täiskasvanute surmadest olid vägivaldsed. Kõige sagedasemaks põhjuseks oli veritasu, kuid põhjusena võis arvesse minna ka „igaks juhuks”.³ Salajas või avalikult marksismi sümpatiseerijatele ei mahtunud hinge see, et lohkava vägivalda põhjused ei olnud peaaegu kunagi majanduslikud. Ei tapetud haritava põllulapi või mõne tööriista pärast. Vägivalda peamiseks põhjuseks olid naised. Veelgi hullem – need, kes olid vähemalt ühe inimese tapnud (nende jaoks on isegi oma sõna

¹ Transgressing the boundaries. Toward a transformative hermeneutics of quantum gravity. Igaüks võib seda võrgust lugeda: http://www.physics.nyu.edu/faculty/sokal/transgress_v2/transgress_v2_singlefile.html.

² See loetelu on üsna juhuslik ja me ei tea, et sellisel kaootilisel nähtusel oleks üldse mingi kaanon olemas.

³ N. A. Chagnon. Life histories, blood revenge, and warfare in a tribal population. – *Science* 1988, 239, nr. 4843.

– *unokais*), olid viljakamad kui need, kes polnud seda kunagi teinud. Unokaisidel oli keskmiselt 5 järeltulijat, samal ajal väheagressiivsetel oli napilt poolteist. Hõlbus on arvutada või lihtsalt kujutleda, kui kiiresti kasvab unokaiside järeltulijate osakaal igas järgmises põlvkonnas.

Hiljuti avaldas Chagnon raamatu oma elust yanomamöde keskel, kus ta enda elu oli korduvalt ohus. Kuid sama mürgine oli ta elu oma kolleegidest antropoloogide ja eriti kõmuajakirjanike keskel. Üks kõige õõvastavamaid on vabakutselise ajakirjaniku Patrick Tierney raamat „Pimedus El Dorados”.⁴ Selles paskvillis – raske on seda raamatuks nimetada – süüdistab Tierney Chagnoni kõige absurdsemates kuritegudes. Näiteks selles, et yanomamöde vaktsineerimisega põhjustasid Chagnon ja tema kolleeg James Neel røugeepideemia, mis tappis palju inimesi. Oma informatsiooni ammutas Tierney peamiselt katoliku misjonäridelt, kelle hoolimatus või rumalus ilmselt põhjustaski selle epideemia, mis Chagnoni süüks aetakse. Lisaks mitmetele teistele valesüüdistustele on „El Dorado pimeduse“ peamine mõte, et kõik faktid yanomamöde vägivaldsusest on Chagnoni väljamõeldis. Tõeliselt freudistlik pööre on aga see süüdistus, et lisaks røugeatele eksportis Chagnon rahumeelsetele metslastele ka vägivalda enda peamiselt selle kaudu, et kinkis neile matšteesid ja isegi püsse.

Terve mõistuse seisukohalt oleks võinud oodata, et Tierney süüdistusi ei võta keegi kuigi tõsiselt. Kuid isegi selline kvaliteetajakirjanduse lipulaev nagu *New York Times Review of Books* avaldas John Horgani soosiva ülevaate Tierney üllitise kohta.⁵ Lisaks sellele anti otse sõna Tierneyle ka ajakirjas *The New Yorker*.⁶ Ajaleht *The Guardian* avaldas loo sensatsiooni- lise pealkirja all „Teadlane tappis Amazonase indiaanlasi testimaks rassiteooriat”.⁷ Sellega oli saavutatud see, mida Malcolm Gladwell populariseerib kriitilise punkti (*tipping point*) nime all: väike muutus põhjustab suuri tagajärgi.⁸ Kui tavalugeja üle maailma on üldse kunagi kuulnud pretensioonika eesnimega antropoloogist Napoleon Chagnonist, siis seda, et see kapitalistide käsilane hävitas oma hoolimatu sekkumisega ürgse Amazonase kultuuri ja lisaks levitas kaitsetute laste seas haigusi, mis neid massiliselt tappis. Neile, kes seda endiselt usu- vad, soovitame lugeda Chagnoni hämmastavalt rahulikku ja stoilist ülevaadet oma elust kahe ohtliku suguharu – yanomamöd ja antropoloogid – keskel.⁹

Oma hiljutises blogis kirjutab John Horgan, kes oli üks neist, kes vallandas laimukam- paania Chagnoni vastu, et tal on kahju.¹⁰ Me ei tea, kas kahju on ka antropoloogidel Terence Turneril ja Leslie Spongelil, kes algatasid Tierney libasüüdistuste põhjal Chagnoni tegevuse uurimiseks pikalt kestnud absurdse juurdluse Ameerika Antropoloogia Assotsiatsiooni (AAA) poolt.¹¹ Oma retoorikas ei pörka need autorid isegi tagasi võrdlemaks Chagnoni kurikuulsa

⁴ P. Tierney. *Darkness in El Dorado: How scientists and journalists devastated the Amazon*. Norton, New York, 2001.

⁵ <http://www.nytimes.com/books/00/11/12/reviews/001112.12horgant.html>

⁶ http://www.newyorker.com/archive/2000/10/09/2000_10_09_050_TNY_LIBRARY_000021871

⁷ <http://www.theguardian.com/world/2000/sep/23/paulbrown>

⁸ M. Gladwell. *The tipping point. How little things can make a big difference*, 1st ed. Little, Brown, Boston, 2000.

⁹ N. A. Chagnon. *Noble savages. My life among two dangerous tribes--the Yanamamo and the anthropologists*. Simon & Schuster. New York, 2013.

¹⁰ <http://blogs.scientificamerican.com/cross-check/2013/02/18/the-weird-irony-at-the-heart-of-the-napoleon-chagnon-affair>

¹¹ http://anthroniche.com/darkness_documents/0055.htm. AAA on üldse olnud varmas hukka mõistma. Nt. kui Derek Freeman avaldas raamatu, milles ta kritiseeris Margaret Meadi: D. Freeman. *Margaret Mead and Samoa. The making and unmaking of an anthropological myth*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1983), siis võttis AAA vastu resolutsiooni, mis ütleb, et see raamat on „halvasti kirjutatud, ebateaduslik, vastutustundetu ja eksitav”. (<http://www.nytimes.com/2001/08/05/world/derek-freeman-who-challenged-margaret-mead-on-samoa-dies-at-84.html>) AAA võttis vastu ka resolutsiooni, milles mõistetakse hukka sotsiobioloogia. Koosolekul, kus see resolutsioon vastu võeti, tõusis just Margaret Mead püsti ja kaitses sotsiobioloogia õigust olemasolule ning oli vastu raamatupõletamise õhkkonnale, mis valitseb AAA-s. – E. O. Wilson. *Naturalist*, Island Press for Shearwater Books Washington, D.C., 1994), lk. 331.

SS-hapsturmführer Josef Mengele. Alice Dreger, kes on bioetika professor Northwesterni ülikoolis, pühendas mitu aastat Chagnoni juhtumi sõltumatuks uurimiseks ja jõudis järeldusele, et tegemist on professionaalse organisatsiooni AAA täieliku moraalse läbikukkumisega, sest emaorganisatsioon ei suutnud kaitsta ühte oma lugupeetud liiget ja antropoloogiat tervikuna alusetute ja sensatsiooniliste süüdistuste eest, mille tõepõhja oleks Interneti ajastul olnud võimalik kontrollida 24 tunni, mitte aga aastaid kestnud nõia protsessi käigus.¹² Hea oleks, kui see õpetlik lugu oleks hoiatuseks Eesti akadeemilistele organisatsioonidele ja eriti ajakirjandusele (kaasa arvatud kultuurileht Sirp). Samas näitab see seda, kui kaitsetu on akadeemiline maailm šarlatanide ja karjeristide räigete süüdistuste vastu, eriti siis, kui ajakirjanikud sellele kaasa aitavad, seejuures muidugi üldisele sõnavabadusele apelleerides.¹³

Mis sõda see on, millest Chagnoni tagakiusamine on vaid üks väike lahing? Nagu ususõdade puhul ikka, käib võitlus tõe pärast. Tõde sellest, milline on inimese loomus. Muidugi on „õilsa metslase” kujutluspildi põrmustamine vaid üks Chagnoni pattudest. Olulisem on see arusaam, kust saavad hädad alguse, kas ühiskonnast või inimesest endast. Tõsise teadlasena fikseeris ja korjas Chagnon yanomamõdelt kõike, muu seas ka geeniproove, et teada saada, kes nad on ja kust nad tulevad.¹⁴ Külad eristusid üksteisest geneetiliselt ja nende omavahe-line geneetiline sarnasus peegeldas küllaltki hästi nende ajalugu. Nii väikestes ja isoleeritud kogukondades pole ka võimatu, et kui agressiivsemad mehed on edukamad järglaste saamisel, siis kokku vaid ligi 20 000 inimese suuruses populatsioonis hakkavad geenid, mis teevad inimese järeleandlikuks ja leplikuks, jääma vähemusse.¹⁵ Tormakad evolutsioonilise lähenemise pooldajad näevad selles võimalust, kuidas geenitriiv võib kultiveerida sõjakuse ja agressiivsuse geene, millest Chagnon pole ise kunagi kõnelenud. Ühesõnaga võitlus käib selle üle, kas inimese bioloogial võib olla mingi osa inimühiskonna arengus või mitte.

Ühe väga hääleka rühmituse arvates saab seletada seda, mis on ühiskonnas head või halba, ainult majanduslike, sotsiaalsete või kultuuriliste protsesside abil – kõik, kes julgevad väita, et mingid asjad on inimesel luus, lihas ja veres (ühesõnaga geenides), on äraostetavad renegaadid, kes teenivad suurkorporatsioonide huve. Selle sõjaka rühmituse kõige elokvent-

¹² A. Dreger. Darkness's descent on the American Anthropological Association: A cautionary tale. – Human Nature. An interdisciplinary biosocial perspective, 2011, 22, no. 3.

¹³ Chagnoni hoolikalt konstrueeritud pilt yanomamõdest pole midagi erakordset. Suures pildis on väikeste hõimude elukorraldus üle kogu maailma üsna ühesugune. Jared Diamondi raamat näitab, et selline maailm üldiselt oligi enne eilset päeva: J. M. Diamond. The world until yesterday. What can we learn from traditional societies? Viking, New York, 2012). Ettekujutus, et vägivald inimkonna ajaloos muudkui kasvab, on ilmselt tunnetuslik viga. Nii uskumatu, kui see ka esimesel pilgul ei tundu, siis praegune hetk on kõige rahumeelsem inimkonna ajaloos. Tõenäosus, et inimelu katkeb vägivaldselt vereohvri, piinamise, mõrva, sõja või terrorismi tulemusel, pole kunagi nii väike olnud kui nüüd ja praegu. S. Pinker. The better angels of our nature. Why violence has declined? Viking, New York, 2011.

¹⁴ S. R. Williams, N. A. Chagnon, and R. S. Spielman. Nuclear and mitochondrial genetic variation in the Yanomamo. A test case for ancient DNA studies of prehistoric populations. – American Journal of Physical Anthropology 2002, 117, nr. 3.

¹⁵ Selline valikumechanism pole üldse võimatu. Maailm sai alles 1999. aastal teada ühest kõige märkimisväärs-
mast eksperimentist (S. R. Williams, N. A. Chagnon, and R. S. Spielman. Nuclear and mitochondrial genetic variation in the Yanomamo. A test case for ancient DNA studies of prehistoric populations. – American Journal of Physical Anthropology 2002, 117, nr. 3), mille võttis ette väljapaistev vene geneetik Dmitri Beljajev (1917–1985). Paarkümmend aastat järjest valis ta metsikute hõberebaste seast välja inimese suhtes sõbralikke isendeid, lastes neil saada omavahel järglasi. Paarikümne põlvkonna järel sai ta mitte üksnes iseloomult, vaid ka väliselt sülekoera. Koos väiksema agressiivsust põhjustavate geenidega tulid kaasa ka mitmed ootamatud muutused rebaste välisuses: koon muutus lühemaks, karv täpiliseks ja saba keerdus rõngasse: L. N. Trut. Early canid domestication. The farm-fox experiment. – American Scientist 1999, 87, nr. 2. Pole üldse välistatud, et inimene ise on aja jooksul läbi teinud sarnase kodustamise. Sellest ja vene hõberebaste eksperimentist kirjutavad väga haaravalt Brian Hare ja Vanessa Woods: The Genius of Dogs. How dogs are smarter than you think (2013).

semad eestkõnelejad on või olid Stephen Jay Gould (1941–2002), Richard Lewontin (sünd. 1929), Leon Kamin (sünd. 1929) ja Steven Rose (sünd. 1938). Iseloomulik on selle rühmituse manifesti pealkiri – mitte meie geenides!¹⁶ Kui mitte geenides, siis milles? Loomulikult kasvatuses ja kultuuris, nagu arvavad paljud avalikkuse tähelepanu pälvinud psühholoogid.¹⁷ Vastaspool, kelle vastu see rünnak oli suunatud, nimetas seda sotsiaalteaduste standard-mudeliks (*standard social science model*), mille kohaselt inimese mõistus on universaalne seade, mis täielikult programmeeritakse kultuuri poolt.¹⁸ Seegaaju kui bioloogilise organi areng seiskub ja edaspidi on inimese käitumine ja teadvuse põhjused ainult sotsiaalsed või kultuurilised. Kultuuris ilmnevaid asju (sealhulgas inimese käitumist) tuleb seletada selle kaudu, kuidas nad on sotsiaalselt konstrueeritud ja kultuuri poolt määratletud (kultuuriline määratletus e. determinism).

Selle agressiivse ja ennast vasakpoolseks nimetava rühmituse peamised vaenlased on sotsiobioloogia ja evolutsioonipsühholoogia. Sotsiobioloogia mõiste tõi käibele Edward Osborn Wilson (sünd. 1929) oma suurt tähelepanu pälvinud raamatu pealkirjas.¹⁹ Wilson, keda paljud peavad üheks kõige targemaks bioloogiks üldse, on maailma suurimaid sipelga-eksperte, kes ise on avastanud ja kirjeldanud üle 300 uue liigi. Tema arvates algas planeedi maa sotsiaalne hõlvamine sipelgate ja termiidide poolt, mille viis lõpule inimene.²⁰ Vaimukas on Wilsoni tähelepanek: „Karl Marx oli õigus – sotsialism töötab; viga on selles, et ta valis vale liigi.”²¹ Sotsiobioloogia kande mõte on selles, et ühiskond ja sotsiaalne käitumine saavad alguse juba enne inimese ilmumist. See on vähemalt osaliselt looduslik valik, mis avaldab survet inimese käitumisele, soosides edukaid sotsiaalse käitumise vorme. William Hamilton tõi geneetikasse kaasuva kohasuse (*inclusive fitness*) idee, mille kohaselt just väikestes isoleeritud kogukondades võib altruism osutada otstarbekaks organismi geenide edasikandmisel.²² Ühiskond ei pea tingimata looma vastastikust abistamist ja headust, vaid altruism võib olla otstarbekas ka iseka geeni seisukohalt vaadates: altruism aitab organismil paremini levitada oma geene. Lisaks võib geneetiline triiv anda eelise neile, kelle puhul kõne mõistmise ja loomisega seotud ajuosad on paremini arenenud.²³ Näiteks 17. sajandi Inglismaa testamentide analüüs näitas, et rikkad pärandajad ei olnud mitte üksnes parema kirjaoskusega, vaid neil oli ka kaks korda rohkem järeltulijaid kui suhteliselt vaestel.²⁴ Seega juba ainuüksi demograafilistel põhjustel on igas järgmises põlvkonnas veidi suurem kirjaoskajate suhtarv. Edward Wilsoni arvates saab ühiskonna ja kultuuri areng toimuda vaid koos bioloogilise arenguga,²⁵ mis on iseendast väga lihtne ja ilmselt isegi paratamatu mõte.

¹⁶ R. C. Lewontin, S. P. R. Rose, L. J. Kamin. Not in our genes. Biology, ideology and human nature, 1st ed. Pantheon Books, New York, 1984.

¹⁷ R. E. Nisbett. Intelligence and how to get it: Why schools and cultures count, 1st ed. W. W. Norton & Co. New York, 2009.

¹⁸ J. H. Barkow. Leda cosmides, and John Tooby. The adapted min. Evolutionary psychology and the generation of culture. Oxford University Press, New York, 1992.

¹⁹ E. O. Wilson. Sociobiology. The new synthesis. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1975.

²⁰ The social conquest of earth, 1st ed. Liveright Pub. Corporation New York, 2012.

²¹ <http://www.goodreads.com/quotes/266097-karl-marx-was-right-socialism-works-it-is-just-that>

²² U. C. a O. Segerstråle. Nature's oracle: The life and work of W. D. Hamilton, 1st ed. Oxford University Press, Oxford, U.K., 2013.

²³ Vähemalt ühe keelega seotud geeni FOXP2 kohta on kindlalt teada, et see on olnud tugeva valiku märklaauaks: W. Enard *et al.*. Molecular evolution of Foxp2, a gene involved in speech and language. – *Nature* 2002, 418, nr. 6900.

²⁴ G. Clark. A farewell to alms. A brief economic history of the world. The Princeton Economic History of the Western World. Princeton University Press, Princeton, 2007, lk. 184

²⁵ C. J. Lumsden and Edward O. Wilson. Genes, mind, and culture. The coevolutionary process. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1981.

Sotsiobioloogia lähimaks sugulaseks on evolutsioonipsühholoogia, mis seab enda eesmärgiks seletada inimese käitumist ja muid vaimuelu avaldusi evolutsiooni vaatenurgast lähtudes. Järelikult tuleb mingi psühholoogilise iseärasuse mõistmiseks välja nuputada, kuidas looduslik või seksuaalne valik on seda mõjutanud. Siinkirjutajad teavad oma kogemusest, et evolutsioonilise seletuse leidmine mingile tuntud psühholoogilisele omadusele garanteerib peaaegu automaatselt suure publikumenu.²⁶ Mitmed asjad, mida inimesed oma käitumises demonstreerivad, on kõige paremini seletatavad evolutsiooniliste põhjustega. Näiteks, miks paljud kardavad ämblikke, on seletatav sellega, et kunagi ammu oli mürgihammustustest põhjustatud surmajuhtumite arv väga suur²⁷ ja ellu jäid need, kes oskasid neid karta.²⁸ Nii säilisid geenid, mis põhjustavad ämblike ja madude hirmu.²⁹

Kuid ämblikehirmust rohkem köidavad meeli veidrad seigad inimese sugulises käitumises.³⁰ Näiteks, millest sõltub see, kas välisele meeldivusele pannakse suuremat või väiksemat rõhku? On andmed, mis näitavad, et nendes paikades, kus inimese organismis on suurem arv patogeene,³¹ pööratakse füüsilisele ilule palju rohkem tähelepanu kui nendes paikades, kus patogeenide esinemissagedus on suhteliselt madal.³² Seega võib füüsiline ilu olla kõigele muule lisaks ka märk tervisest, millest on kindlasti kasu järglaste soetamisel.

Ilmselt on palju selliseid asju, mis on lihtsalt evolutsiooni kõrvalprodukt ja mille puhul pole põhjust otstarvet otsida. Kuid evolutsioonipsühholoogia ja sotsiobioloogia puudused ja haavatavus ei tõesta mitte mingil juhul ka seda, et paljudel seikadel inimese käitumises või harjumustes ei ole bioloogilist tagamaad.

Kui nüüd tagasi tulla Eesti juurde, siis on meie kultuurihuvide horisont olnud üsna ahenenud, et midagi üldse konflikti moodi saaks tekkida. Üks siinkirjutajatest sattus noorena lugema Peter Medawari (1915–1987) raamatut „Progressi lootus”.³³ Iseka geeni leiutaja Richard Dawkins on nimetanud Medawari kõige taibukamaks (*wittiest*) kõigist talle teada olevatest teadlastest. Lisaks sellele, et Medawar oli kultuuriinimene, sai ta ka 1960. aastal Nobeli meditsiinipreemia oma immunoloogiaalaste tööde eest. Selles raamatus on mitmeid nauditavaid kohti, kuid ühele meie raamaturiisulis olevale eksemplarile on mitu joont alla veetud. Jutt käis sellest, et Inglise ülikoolid, eriti aga Oxford ja Cambridge, toodavad suures koguses väljapaistvate võimete, erakordse sõnaosavusega ja muidu briljantseid vilistlasi, kes aga ei suuda mitte midagi saavutada. Ühe põhjusena nägi Medawar seda, et inglaste rahvuskangelaseks on literaat, mitte teadlane: „Ei saa eeldada, et iga teadlane peaks heaks kiitma

²⁶ D. P. Schmitt *et al.* Why can't a man be more like a woman? Sex differences in big five personality traits across 55 cultures. – *Journal of Personality and Social Psychology* 2008, 94, nr. 1.

²⁷ J. Diamond. The world until yesterday. What can we learn from traditional Societies? Penguin Group, USA, 2012.

²⁸ A. B. M. Gerdes, G. Uhl, G. W. Alpers. Spiders are special. fear and disgust evoked by pictures of arthropod. – *Evolution and Human Behavior* 2009. 30, nr. 1.

²⁹ A. Öhman, S. Mineka. Fears, phobias, and preparedness. Toward an evolved module of fear and fear learning. – *Psychological Review* 2001, 108, nr. 3.

³⁰ D. P. Schmitt. Fundamentals of human mating strategies. – *The handbook of evolutionary psychology*, ed. D. M. Buss (Hoboken, ohn Wiley & Sons, New Jersey, 2005). Kuna T. Niit ja K. Liik aitasid D. Buss'il [D. M. Buss *et al.*, International preferences in selecting mates. A study of 37 cultures. – *Journal of cross-cultural psychology*, 21, nr. 1 (1990)] ja meie David Schmitt'il korjata andmeid [D.P. Schmitt *et al.*. Universal sex differences in the desire for sexual variety. Tests from 52 Nations, 6 Continents and 13 islands. – *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 85(1), Jul. 2003, lk. 85–104].

³¹ Asjatundlik lugeja tunneb ära selle töö inspiratsiooni allika, milleks on William Hamiltoni ja tema õpilase artikkel, kus on näidatud, et mida kirjuma ja eredama sulestikuga on lind, seda rohkem on tal patogeene: W. D. Hamilton and M. Zuk. Heritable true fitness and bright birds: A role for parasites. – *Science* 1982, 218, nr. 4570. Google Scholar'i andmetel on seda tööd viidatud 2584 korral (25. august 2013).

³² S. W. Gangestad, D. M. Buss. Pathogen prevalence and human mate preference. – *Ethology and Sociobiology* 1993, 14, nr. 2.

³³ P. B. Medawar. The hope of progress. Methuen, London, 1972.

laialt levinud arvamuse, et igasugune kirjatöö, isegi kui selle maht ei ületa reklaamteksti või arvustuse oma, kõnelemata doktoriväitekirjast teemal „D. H. Lawrence'i vähetuntud pesumajaarved”, on oma olemuselt täiuslikum mis tahes teadustööst.” (Medawar, 1972, lk. 134)³⁴ Kuidas see mõte ja eriti sõnastus ühele meist meeldis! Igal avanenud võimalusel tekkis tahtmine visata veidi nalja kodukootud intellektuaalide ja literaatide üle. Veidi kaheldes selles, kas Eesti humanitaarid on endale seadnud piisavalt kõrgeid eesmärke, sai kokku pandud selline lause: „Tasuks veel kord mõelda, kas ikkagi on nii erutav teada saada, mida mujal maailmas tundmatu poetess kirjutas oma noorpõlves päevaraamatusse või kui ilusa kõvera joonistavad välja Eesti Vabariigi ekspordi mahud eelmise sajandi 30ndatel aastatel, kui nad korralikult kanda tabelisse.”³⁵ Veider on, et sõltumata sellest, milline on tegelik olukord, näib ikka mõnelele humanitaaridele, et neid Eestis pidevalt ahistatakse. Isegi kui näidata põlatud numeroloogiat appi võttes, et Eesti humanitaaride panus maailma teadusesse on juba praegu suurem kui füüsikutel ja keemikutel, siis ei saada sellest lihtsalt aru.³⁶ See meenutab väga kahekümne aasta tagust kõnekoosolekut Tartu Ülikooli aulas, mis oli kokku kutsutud selle pärast, et humanitaaridele tundus, et nad jäävad teadusrahast ilma. Jutud puudust ja nalga kannatavatest humanitaaridest on visad kaduma. Selle koosoleku deviisiks oli „Rahvuslik identiteet on ohus!”. 1993. aasta 23. märtsi Postimees kaebles, et ohus on riiklus ja selle kaitsmiseks lööb filosoofiateaduskond ülikoolist lahku. Tegelikult oli kogunemise mõte selles, et Eesti Teadusfond, mille esimeheks oli Peeter Saari, tahtis humanitaarteadlasi finantseerida kolmandiku võrra rohkem, kui nad olid julgenud küsida. Peeter Saari lõpetas oma esinemise tõelise klassikaga, öeldes, et humanitaarid meenutavad talle tema merisiga, kes ei saa aru, kui väga kodused teda armastavad, ja tõrgub igaks juhuks ka paremaid palasid vastu võtmast, vastates armastusavaldustele kallalekargamise ja üldise umbusuga.³⁷

Kultuuri determinism

Sotsiaalteaduste standardmudeli järgi oleks pealkiri „Kultuur ja isiksus” üsna sisutühi. Selle vaate pooldajate kohaselt ei ole inimest võimalik defineerida väljaspool kultuuri ja ühiskonda. Järelikult põhjustab kultuur iga nähtuse, mida oskaksime isiksusega seostada. Kuid selleks, et rääkida mingi asja mõjust teisele, peaks ta seisma mõjutatavast lahus. Pealegi oleks alusetu optimism väita asju, mis on paratamatud ja möödapääsmatud. Natuke meenutab see näidet vanast keemiaõpikust, kus autorid hirmutasid õpilasi koleda näitega, mis juhtuks siis, kui looduses ei oleks hapnikku. Esimene hirmus tagajärg oleks see, et puulehed ei oleks rohelised!

Loomulikult on inimeseks saamine võimalik vaid kultuuris. Mõnikord teeb juhus karme katseid ja selle tulemusel teame, milline näib keelekeskkonnast välja jäetud laps, kes on loomade keskel üles kasvanud.³⁸ Muidugi ei oska ja ei õpi metsikud lapsed kõnelema ning neile on raske õpetada tsiviliseeritud kombeid. Samuti pole sügavat mõtet nimetada kultuuriks seda, mis on igal pool täpselt ühtemoodi. Näiteks vaba sõnaassotsiatsiooni testis vastab inglase sõnale *chair* kõige sagedamini sõnaga *table* ja eestlane sõnale *tool* sõnaga *laud*. Kultuuri mõjust saaks rääkida siis, kui näiteks soomlased vastaksid sõnale *tuoli* esimese pähe tuleva sõnaga, mis ei ole *pöytä*. Või veel üheks näiteks on eesti keele emotsioone väljendavad sõnad, mis on kindlasti erinevad emotsioonidele osundavatest sõnadest jaapani või inglise keeles. Kuid pole

³⁴ *This widely prevalent opinion that almost any literary work, even if it amounts to no more than writing advertising copy or a book review, not to mention that PhD. thesis on 'Some little known laundry bills of D. H. Lawrence' is intrinsically superior to almost any scientific activity is not one with which a scientist can be expected to sympathize.*

³⁵ <http://arvamus.postimees.ee/974950/juri-allik-humanitaaride-halin-ja-raev>

³⁶ <http://arvamus.postimees.ee/974950/juri-allik-humanitaaride-halin-ja-raev>

³⁷ Postimees 26.03.1993.

³⁸ M. Newton. *Savage girls and wild boys. A history of feral children.* Faber and Faber, London, 2002.

kuigi kindlaid tõendeid, et emotsioonide semantiline ruum oleks eri keeltes märkimisväärselt erinev.³⁹ Tuleb mees pidada, et kultuuri määrava mõju näitamiseks on tarvis muutlikkust. Selle kohta, mis on alati ühte moodi, ei saa kõnelda, et mingi jõud teda määraks.

Heaks kultuurideterminismi mudeliks on kindlasti see, mida tavaliselt kutsutakse Sapir-Whorfi hüpoteesi tugevaks versiooniks. Tänu Urmas Sutropi tänuväärsele tegutsemisele on mõlema keeleteadlaste tööd eesti keeles saadaval.⁴⁰ Nii Edward Sapir kui ka tema õpilane Benjamin Lee Whorf kogusid näiteid selle kohta, kuidas keel määrab ära, mismoodi inimene ümbritsevat maailma mõistab. Ent lugedes tähelepanelikult originaale, on selge, et Sapir-Whorfi hüpoteesi tugev versioon on pigem selle järgijate soovmõtlemine kui see, mida need kaks keeleteadlast (eriti Sapir) tegelikult arvasid. Hüpoteesi tugevas versioonis väidetakse, et keel määrab ära, kuidas inimene tunnetab ümbritsevat maailma. Võib öelda, et inimene tajub ja mõtleb ümbritsevat maailma nii, nagu seda keel ette ütleb. Näiteks, kui mingis keeles puudub sõna, mis osutab sinisele värvile, siis inimesed, kes ainult seda keelt kõnelevad, on sinise värvi suhtes pimedad. Ühesõnaga, keele relatiivsuse hüpotees ütleb, et inimene saab tunnetada (näha, tajuda, mõelda, mäletada jne.) vaid seda, mille kohta on keeles sõna, mis sellele osutab.

Ühena esimestest langes sellesse lihtsasse lõksu neljakordne Inglise peaminister William Gladstone (1809–1898), kes oli ka hea antiigitudja. Ta pani tähele, et Homerose tekstides ei mainita kordagi sinist värvi, ja tegi selle põhjal loogilise järelduse, et selle aja inimesed olid värvipimedad.⁴¹ See lihtne ja atraktiivne seletus ei pidanud kaua vastu, sest psühholoogid ja antropoloogid võtsid värvinägemise testid kaasa välitöödele, et välja selgitada üsna ootuspärane tõde: värve eristatakse ja osatakse silditada sõltumata sellest, kas mõnes keeles üldse puuduvad värvisõnad, nagu näiteks pirahã ja warlpiri keeles⁴², või neid on oluliselt vähem kui näiteks eesti ja inglise keeles.⁴³ Selliste keelte kõnelejad eristavad ja nimetavad värve sama edukalt kui need, kelle keeles on rikkalik värvinimede sõnavara. Seega, keelelise range determinismi mudel $a \rightarrow b$ („kui a , siis b ”) ei pidanud ilmselt paika ning nii hakati kõnelema „pehmematest” variantidest, mis ei ole enam nii dramaatilised. Uurijatel, nagu ka igal teisel inimesel, on kalduvus lihtsate mõtlemisstrateegiade poole. Palju mugavam oleks opereerida mudeliga $a \rightarrow b$, mis on universaalselt kehtiv. Juhul kui väide „keel määrab ära mõtlemise” ei ole universaalselt õige, siis tundub, et nende väheste tingimuste otsimine, kus see väide võiks kehtida, ei ole eriti viljakas tegevus.⁴⁴ Järelikult on inimesed palju rohkem hädas pooltõdede („tavaliselt on inimese ühel käel viis sõrme”) kui täistõega („igal inimesel on viis sõrme”).⁴⁵ Seega tundub üldisest reeglist üksikute erandite otsimine mitte väga mõttekas tegevus. Üks

³⁹ J. Allik. Eesti keele emotsioone väljendava sõnavara tähendus. – Keel ja Kirjandus 1996, 39, nr. 1–2; J. Allik, A. Realo. Emotional experience and its relation to the five-factor model in Estonian. – Journal of Personality 1997, 65, nr. 3.

⁴⁰ E. Sapir. Keel. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2009; B. L. Whorf. Keel, mõtlemine ning tegelikkus. Avatud Eesti Raamat, Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2010.

⁴¹ J. Allik. Maailm keelepeeglis. – Akadeemia 2011, 23, nr. 4; Värvitaju, värvinimetused ja värvisümboolika. – Looming 1982, nr. 3; G. Deutscher. Through the language glass: why the world looks different in other languages. Arrow Books, London, 2010.

⁴² T. Regier, P. Kay, N. Khetarpal. Color naming and the shape of color space. – Language 2009, 85, nr. 4.

⁴³ U. Sutrop. Ülevaade Berliini ja Kay põhivärvinimede teooriast. – Värvinimede raamat, ed. M. Uusküla, U. Sutrop. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2011.

⁴⁴ J. Allik, A. Realo, R. R. McCrae. Universality of the five-factor model of personality. – Personality disorders and the five-factor model of personality, ed. T. A. Widiger, P. T. Costa. American Psychological Association, Washington, D.C., 2013.

⁴⁵ Võiks arvata, et väide „inimese käel on viis sõrme” on universaalne. Tegelikult on kuuenda sõrme või/ja varba esinemine üsna tavaline. Näiteks eurooplaste seas tuleb seda ette ühel juhul kolmest tuhandest ja aafriklastel koguni ühel juhul kolmesajast. Kuigi dublikaat võib olla igast sõrmest, on Euroopas selleks tavaliselt põial, Aafrikas aga väike sõrm. A. M. Leroi. Mutants. On the form, varieties and errors of the human body. Harper Perennial, London, 2005.

põhjus, miks universaalselt kehtivast mudelist püütakse kinni hoida, on veel see, et valitseb põhjendamatu kartus. Arvatakse, et kui mingi üks mudel ei ole universaalselt kehtiv, siis see tähendab automaatselt mingi teise konkureeriva mudeli universaalsust. Eriti suur oht tundub olevat selles, et kultuurilise determinismi langemise korral saab kohe võidu näiteks bioloogiline determinism. Maailm, kus ühel nähtusel on mitu põhjust, on raskemini mõistetav.

Ühe väga mõistliku skeemi keele ja tunnetuse omavahelistest seostest pakkus välja Guy Deutscher oma raamatus „Maailm keelepeeglis”.⁴⁶ Ta nimetab seda Jakobson-Boasi printsiibiks. Iga keel kaardistab maailma veidi erinevalt sõltuvalt sellest, milliste omaduste ja seisundite kujutamine keeles on kohustuslik. Eesti keele kõneleja üks kõige tüüpilisemaid vigu, näiteks inglise või ka vene keeles, on eksimine osundatava inimese sooga. Kui eesti keele kõneleja tahab keelde panna nähtud situatsiooni, siis ta ütleb „naaber lõi palli”. Erinevalt paljude teiste keelte kõnelejatest ei pea eestlane pead vaevama küsimusega, kas lööja oli mees või naine. Näiteks vene keele kõneleja peab aga esmalt kindlaks tegema, kas naaber oli mees (*coced*) või naine (*cocedka*). Deutscher toob oma raamatus hämmastavaid näiteid kohustuslike omaduste kohta, mida kõneleja peab kindlaks määrama, et ümbritsevast maailmast üldse kõnelda saaks. Näiteks umbes 2500 kõnelejaga matsese keeles tuleb teada, millal mingi sündmus toimus. Kui keegi lõi palli, siis on oluline teada, kas see toimus hiljuti (nii umbes kuu aja jooksul), viimase paarikümne aasta jooksul või väga ammu, aegade hämaruses.

Nagu on hästi teada, ei tee grammatilise soo puudumine eestlasi päris pimedaks sooliste erinevuste suhtes. Maastikul võib ilma täpse kaardita päris hästi navigeerida, kuigi mõnda kohta ei pruugigi jõuda, kui pole aluseks kaarti. Jakobson-Boasi põhimõte ütleb, et keel juhib inimest märkama ja arvestama asju, mis ilma selleta oleksid võinud jääda tähelepanuta. Kuid selline juhtimine ei ole kindlasti keelevangis olemine, nagu eeldab keelerelatiivsuse hüpoteesi range versioon. Lisaks rangele determinismile võib keele ja mõtlemise (üldisemalt tunnetuse) vahel olla teisigi huvitavaid suhteid. Näiteks maailma kaardistamine keha kesksete koordinaatide järgi tundub olevat paratamatu kõigile maailma keeltele. Raske on mõelda keelt, mis saaks hakkama ilma *vasaku* ja *parema* mõisteta. Kuid Austraalia põliselanike gugu-yimidhirri keeles ei saa kõnelda asjade asukohast keha koordinaatide abil. Selles keeles pole vasakut ega paremat kätt või jalga. Gugu-yimidhirri keeles kõnelejad peavad olema kogu aeg teadlikud ilmakaartest, sest ainus viis, kuidas teha vahet kätel või jalgadel, on ütelda, kumb neist on näiteks põhja või lõuna suunas. Kui eesti või inglise keele kõneleja end kohapeal keerutab, siis vasak ei muutu paremaks. Gugu-yimidhirri keeles muutub käsi või jalg iga pöördega vaheldumisi kord lõuna, kord põhja käeks või jalaks.⁴⁷

Seega pole kuigi palju neid, kes julgeksid alla kirjutada keelevangla teooriale. See aga ei pruugi vähendada nende hulka, kes on valmis siiralt toetama kultuurivangla doktriini, eriti seal, kus see tundub olevat vähemalt esimesel pilgul usutav.

Kas inimene on oma kultuuri nägu

Sõnal „isiksus” (*personality*) on mitmeid tähendusi. Ka inglise kirja- ja kõnekeelde tuli see sõna suhteliselt hilja. Kui Google'i raamatutearhiivist (<http://books.google.com/ngrams>) järele vaadata, siis enne 1850. aastat kasutati seda sõna väga harva. Põhiline sõna oli karakter (*character*), mis viitas millelegi sellisele, mida annab kasvatada ja arendada. Tavakõnes on isiksus soovitatav omadus, mis mõnel inimesel on ja võib mõnel teisel puududa või olla väiksemas koguses. Enamike uurijate arvates ei saa aga isiksust erinevates kogustes olla. Mingi kompleks

⁴⁶ G. Deutscher. Through the language glass. Why the world looks different in other languages. Arrow Books, London, 2010. Samuti ülevaade: J. Allik. Maailm keelepeeglis. – Akadeemia 2011, nr. 23, 4.

⁴⁷ *Ibid.*

omadusi rakendub kõigile inimestele, kuid rakenduvad omadused on väljendunud erineval astmel. Näiteks mõni inimene muretsseb igas olukorras selle üle, mis võib juhtuda, mõeldes pidevalt halbadele asjadele, mis tema või tema lähedastega võib ette tulla. On inimesi, kes on kestva röömsad, naeravad palju ning on enamiku ajast heas tujus. Meile meeldivad inimesed, kes on kohusetundlikud ja peavad kinni antud lubadustest. Inimesed erinevad üksteisest veel näiteks selle poolest, kas nad on valmis katsetama uute ideede ja toitudega või on nad konservatiivsed ning meelsamini jääksid selle juurde, mis on neile hea ja tuttav. Ühesõnaga: muretssemine, röömsameelsus, leplikkus, kohusetunne ja avatus iseloomustavad kõiki inimesi. Erinevused on vaid selles, millisel määral või astmel on keegi mures, röömus, leplik, kohusetundlik ja avatud.

Keeles on spetsiaalsed sõnad, mis neid mõtlemise, tundmise või tegutsemise kalduvusi kirjeldavad. Näiteks, kui me üritame kirjeldada mõnd tuttavat inimest, võime kasutada tema iseloomustamiseks mitmeid selle tarbeks loodud omadussõnu: *röömsameelne, murelik, kohusetundlik, lohakas, tavapärane, uuenduslik* jne. Selliseid isiksuse omadustele osundavaid sõnu on keeles suur hulk. Näiteks inglise keeles on vähemalt 4504 sõna, mis ühemõtteliselt kirjeldavad isiksuseomadusi.⁴⁸ Vaatamata sõnade suurele hulgale kasutavad inimesed neid sõnu iseenda või kellegi tuttava kirjeldamiseks nii, nagu oleks tõeliselt sõltumatuid sõnu väga väike hulk. Kuna mitme erineva uurimistraditsiooni tulemused ühilduvad, siis on enamik psühholooge arvamisel, et isiksuse kirjeldamiseks kõige üldisemal tasandil piisab vaid viiest avarast isiksuseomadusest.⁴⁹ Kuigi väga palju vaieldakse just nimede üle, on saanud üldiseks tavaks nimetada neid seadumusi neurootilisuseks, ekstravertsuseks, avatuseks, sotsiaalsuseks ja meelekindluseks.⁵⁰ Seega mõeldakse isiksuse all inimese püsivaid seadumusi (kalduvusi või ka tendentse) teataval kindlal viisil mõelda, tunda või tegutseda.

Mitte kogu ajaloo vältel pole isiksust sellisel viisil mõistetud. Näiteks mõnede uurijate arvates tuleks vaimset võimekust (*tark/rumal*) samuti pidada isiksuseomaduseks. Mõnede arvates jääb isiksuse kirjeldamine poolikuks, kui sellest jätta välja füüsiline ligitõmbavus (*seksikas/mitteseksikas*). Kuigi laienemisvõimalusi on teisigi, ei muuda see tuuma, mille osas on üsna hea üksmeel olemas.

Kui uuritava võrrandi üks pool – isiksus – on suhteliselt selge, siis palju ebamäärasem on see, kuidas piiritleda teist poolt – kultuuri. Definitsioonide uputusest meeldib meile kõige rohkem Juri Lotmani oma: kultuur on kogu mittepärilik informatsioon ja viisid, kuidas see on organiseeritud ja säilitatud.⁵¹ Lotmani määratluse teravmeelsus peitub selles, et kogu töö peavad ära tegema bioloogid. Kultuur on kõik see, mis jääb üle pärilikul viisil ühest põlvkonnast teise ülekantavast informatsioonist ja selle korrastamise ning säilitamise viisidest. Muidugi, selle definitsiooniga kaotab inimkultuur oma unikaalsuse, sest ka loomariigis on mitmeid oskusi ja harjumusi, mida hoitakse alles mitte geenide, vaid üksteiselt õppimise ja imiteerimise teel.

⁴⁸ G. W. Allport, H. S. Odbert. Trait-names. A psycho-lexical study. – Psychological Monographs 1936, nr. 47. Veel suurem hulk on inglise keeles sõnu (5226), mis annavad inimese iseloomule otsese hinnangu: *väärtuslik, vähetähtis, tühine, upsakas* jne. Kuna psühholooge huvitavad eelkõige kirjeldused, siis on hinnangud, nii palju kui üldse võimalik, kõrvale jäetud.

⁴⁹ L. R. Goldberg. The structure of phenotypic personality traits. – American Psychologist 1993, nr. 48.

⁵⁰ Inglise keeles *neuroticism, extraversion, openness, agreeableness* ja *conscientiousness*. Kui on raskusi meelejätmisega, siis abistava vihje korras võib mainida, et esitähedte abil saab kokku panna isiksuseomaduste ookeani (*ocean*).

⁵¹ Muidugi ei ole Lotman selle definitsiooniga väga uuenduslik [J. Lotman. Stat'i po tipologii kul'tury /Lectures on typology of culture/ Tartu Riiklik Ülikool, Tartu, 1970, lk. 5–6]. Tegemist on pika traditsiooniga defineerida kultuuri superorgaanilise nähtusena viitega bioloogilisele päritavusele. Näiteks Ruth Benedict oma menukis „Kultuuri mustrid” defineerib samuti kultuuri eelkõige vastanduse kaudu bioloogilisele päritavusele: R. Benedict. Patterns of culture (with a new preface by Margaret Mead). Houghton Mifflin company. Boston, New York, 1959/1934, lk. 14.

Näiteks õpivad mõned linnuliigid laulmist teisi matkides, mille tulemusel tekivad kultuurile iseloomulikud lokaalsed linnulaulu „dialektid”.⁵² Erinevalt lindudest on šimpansid palju põhjalikumalt kultuurist läbi põimunud. Juba mõni aeg tagasi suutsid uurijad kindlaks teha vähemalt 39 käitumismustrit (tööriistade kasutamine, kurameerimine, vastastikune tervitamine jne.), mis eksisteerivad ühes koloonias, kuid puuduvad teistes.⁵³ Mõni neist õpitud oskustest, nagu näiteks kiviga pählite purustamine, nõuab aastaid selle meisterlikuks omandamiseks.⁵⁴ Kuid kõige suurem erinevus inimese ja loomade kultuuride vahel sisaldub võimes talletada informatsiooni, mis on inimajaloo käigus pidevalt kasvanud.⁵⁵ Elektroonikaajastul on tänaseni kehtinud Moore'i seadus, mis ennustab, et mäluikiipide maht kahekordistub iga 18 kuu tagant.

Kui meil on võrrandi kaks poolt – kultuur ja isiksus – defineeritud, siis võib hakata lähemalt vaatama, mis tehe nende vahele võiks sobida. Esimene arvestatav variant oli deterministlik seos. Analooogia põhjal keelega võib öelda, et isiksus on kultuurivangis. Selle vaate kohaselt on kõik ühte kultuuri kuuluvad inimesed omavahel sarnased ja olulised erinevused kahe inimese vahel tulenevad sellest, et nad on üles kasvanud erinevas kultuurikeskkonnas. Natuke üllatav, et seda „kultuur määrab isiksuse” teooriat propageerisid eelkõige antropoloog Franz Boasi (1858–1942) õpilased – sest Boas ise märkas pigem, et inimesed on igal pool ühesugused.⁵⁶ Seega jäi kultuurilise determinismi idee kanda peamiselt kolme naisantropoloogi, Margaret Meadi (1901–1978), Ruth Benedicti (1887–1948) ja Cora DuBois' (1903–1991) õlule. Paljudest võimalikest viidetest ehk kõige ilmekam on Ruth Benedicti kokkuvõtte tema ülipopulaarses raamatus „Kultuuri mustrid”: „Suurema osa inimeste käitumine, kes sünnivad mingisse ühiskonda, on dikteeritud selle ühiskonna poolt. [– –] Enamik inimesi vormitakse nende kultuuri poolt pakutavasse vormi, sest nende lähteained on erakordselt paindlik. Nad on plastilised ühiskonna vormiva jõu suhtes, millesse nad on sündinud.”⁵⁷ Seega saab kultuuri mõju isiksusele kujutada kõige paremini vormi (matriitsi, šablooni) metafooriga. Inimese lähteained on plastiline, nagu näiteks savi, ja seepärast võtab ta ainult selle vormi, mis kultuur talle peale paneb. Benedict üritab vältida täielikku määratletust sellega, et kõneleb suurest või valdavast osast inimestest, kes sellisele vormimisele alluvad. Ta jätab väikese lõhe võimaliku „praagi” jaoks, kus valem „vorm ja plastiline aines” täiesti perfektselt ei toimi.

Kuna inimainesel oma vorm puudub, siis on kõik inimesed oma kultuuri nägu. Nii, nagu on erinevad kultuurid, on erinevad ka inimesed. Benedict toob oma raamatus kolm näidet. Uus-Mehhiko zunid on sügavalt religioossed ja rahumeelsed inimesed, kes üritavad luua omavahel, looduse ja jumalatega harmoonilisi suhteid. Flirtides Nietzschega, nimetab ta zunisid apolloonlikuks kultuuriks. Seevastu dobud, kes elavad Uus-Guineas, on peaaegu paranoilised, kahtlustades kõiki oma ümbruskonnas pahatahtlikkuses. Nad suhtuvad kõigesse suure umbusuga ega kaota hetkekski valvsust, et vastu seista ohtudele, mis neid iga nurga tagant ähvardavad. Kanada piiri ääres elavad kwakiutli indiaanlased on väga agressiivsed ja võitluslikud. Selleks, et ise suurena paista, võivad nad teha kõik, et teised näeksid välja võimalikult väikestena. Benedict arvates on kwakiutlid tüüpilised dionüüsliku kultuuri esindajad.

Pole kahtlust, et need värvikad tüüpide kirjeldused paelusid sadu tuhandeid lugejaid. „Kultuuri mustrid” on üks enim müüdud ja tõlgitud antropoloogi kirjutatud raamatuid üldse. Vaatamata kirjelduste ligitõmbavusele ei erine need siiski põhimõtteliselt näiteks sellest, kuidas Cornelius Tacitus kiitis germaanlasi selle eest, et nad ei mängi vabaduse mõistega

⁵² P. J. B. Slater. The Cultural Transmission of Bird Song – Trends in Ecology & Evolution 1986, 1, nr. 4.

⁵³ A. Whiten *et al.* Cultures in Chimpanzees. – Nature 1999, 399, nr. 6737.

⁵⁴ F. B. M. de Waal. The Ape and the Sushi Master. Cultural Reflections by a Primatologist, 1st ed. Basic Books, New York, 2001.

⁵⁵ I. Morris. The measure of civilization. How social development decides the fate of nations. Princeton University Press, Princeton, 2013.

⁵⁶ F. Boas. Primitiivne teadus. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2013/1938.

⁵⁷ R. Benedict. Patterns of culture (with a New Preface by Margaret Mead), lk. 254.

ega aja taga uuendusi oma elus. Selle asemel on nad ausad ja sirge seljaga, võitmaks endale pooldajaid ja hoidmaks oma maad ühtsena sõprade rõõmuks ja vaenlaste hirmuks.⁵⁸ Antropoloogide kirjeldused ei erinenud kuigi palju Tacituse, Plutarchose või teiste rändurite ja kroonikute anekdootidest. Kui jätta täpsustamata, millisele osale populatsioonist (99%, 75% või ainult 20%) välja pakutud rahvusliku iseloomu koondportree sobib, siis jääb lahtiseks, milline värvikas detail või karakter valida esindama kogu rahvast.

Eelnimetatud küsimusele pakkus mõistliku lahenduse välja Cora DuBois, kes võttis kasutusele moodisiksuse mõiste.⁵⁹ Statistikas tähendab mood kõige sagedamini esinevat väärtust. DuBois sai aru, et ühe kultuuri raames saab olla mitmeid erinevaid inimtüüpe, ja oletas, et just neist kõige sagedamini esinev on sobilik rahvuse tunnusmärgiks. See oli kahtlemata hea mõte, mis oluliselt edendas rahvusliku iseloomu uurimist. Rahvusliku iseloomu uurimine muutus populaarseks alaks, kus oma kätt proovisid võrdelt antropoloogid ja psühholoogid, psühhoanalüütikutest kõnelemata.⁶⁰ Moodisiksuse kontseptsioon pakkus konkreetse juhise, mida uurija peaks tegema. Tuleb välja selgitada need isiksuseomadused või ka inimtüübid, mis vastavas inimrühmas on kõige sagedasemad. Ainus tõsine takistus oli, kuidas määrata kindlaks, milliseid isiksuseomadusi tasub mõõta ja kuidas nendest omadustest tekivad tüübid. Kui palju peaks olema erinevaid isiksusetüüpe, et oleks mõtet rääkida kõige sagedamini esinevast tüübist?

Rahvusliku iseloomu uurimine jõudis tupikusse eelkõige oma tüüpilise andmekogumise viisi tõttu.⁶¹ Uurijad jõudsid välitööd teha vaid ühes või äärmisel juhul kahes eksootilises paigas, võrreldes saadud andmeid nende enda kultuuriga, milleks oli kõige sagedamini USA, Kanada või Inglismaa. Ja seda isegi siis, kui uuritavaid omadusi määrati kindlaks „silma järgi”, mitte mingi standardse instrumendiga. Tänapäeval ei määra uuritava maa valikut mitte sisulised kaalutlused, vaid üliõpilaste päritolumaa. Kuna aasia (hiina, jaapani, korea, vietnami jt.) üliõpilased moodustavad tavalult suure protsendi Lääne ülikoolide õppuritest, siis on sageli kõige mugavam kasutada nende sidemeid lähtemaaga ka andmete kogumisel. Pole siis väga põhjust imestada, et algselt mõeldud universaalsed vastandused näiteks individualismi ja kollektivismi mõõtmel on vargsi mandunud puhtalt geograafiliseks vastanduseks lääne ja ida vahel.⁶² Mitmed praeguse aja kõige populaarsemad psühholoogiateooriad tuginevad Põhja-Ameerika ja Aasia vastandusele. Arvatakse, et erinevalt individualistliku taustaga ameeriklastest on aasialastel eriline tung sellise fundamentaalse jõu suunas, mis inimesi omavahel seob ja ühendab.⁶³ Samuti on erinev see, et asiaadid konstrueerivad oma mina nii, et selles peegelduksid ka teised inimesed, samal ajal kui ameeriklased on egotsentrilised.⁶⁴ Lisaks on jaapanlaste, korealaste ja hiinlaste mõtlemine võrreldes eurooplastega vähem formaalloogiline, taludes rahulikumalt vastandite rahumeelset koosseksisteerimist.⁶⁵

⁵⁸ J. K. Glowa. The search for national identity in abstractions from historical images. A German example. – *Comparative Civilizations Review* 2011, nr. 64.

⁵⁹ C. DuBois. The people of alor. A social-psychological study of an East Indian island. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1944.

⁶⁰ Väga head ajaloolist ülevaadet pakub A. Inkeles. National character: A psycho-social perspective. Transaction Publishers, New Brunswick, 1997.

⁶¹ Hea ülevaate kultuuri ja isiksuse uurimise ajaloost annab üks selle võtmeosalisi Robert A. LeVine: R. A. Levine. Culture and personality studies, 1918–1960. Myth and history. – *Journal of Personality* 2001, nr. 69.

⁶² J. Allik, A. Realo. Individualism-collectivism and social capital. – *Journal of Cross-Cultural Psychology* 2004 35, nr. 1.

⁶³ H. R. Markus, S. Kitayama. Culture and the self-implications for cognition, emotion, and motivation. – *Psychological Review* 1991, 98, nr. 2; D. Oyserman, H. M. Coon, M. Kemmelmeier. Rethinking individualism and collectivism. Evaluation of theoretical assumptions and meta-analyses. – *Psychological Bulletin* 2002, 128, nr. 1.

⁶⁴ D. Oyserman, S. W. S. Lee. Does culture influence what and how we think? Effects of priming individualism and collectivism., 2008 *ibid.* 134, nr. 2.

⁶⁵ K. P. Peng, R. E. Nisbett. Culture, dialectics and reasoning about contradiction. – *American Psychologist* 1999, 54, nr. 9.

Jää hakkas liikuma alles pärast seda, kui psühholoogid õppisid konstrueerima usaldusväärseid isiksuse mõõdikuid. Esimene neist oli kindlasti Hans Jürgen Eysencki kolme avarat isiksuseomadust – psühhopaatiat, ekstravertsust ja neurootilisust – mõõtev instrument EPQ.⁶⁶ Selge ja loogilise mõtlemisega tehtud mõõdik pälvis suurt tähelepanu ja seda hakati tõlkima paljudesse keeltesse.⁶⁷ Mõne aja pärast olid saadavad andmed 38 eri riigist või territooriumilt.⁶⁸ Kindlasti on kõige edukam NEO-PI isiksuse küsimustik, mille loojateks olid Paul Costa ja Robert McCrae. Viit peamist isiksuseomadust mõõtvast instrumendi esimene versioon ilmus 1985. aastal ja on seejärel läbi elanud mitmeid täiendusi, mis pole algset ideed kuigi palju moonutanud.⁶⁹ NEO-PI mõõdiku erinevaid versioone on tõlgitud paljudesse keeltesse ja juba 2002. aastal olid kogutud andmed 36 riigist või territooriumilt, teiste seas ka Eestist.⁷⁰ Tuginedes testi tõlkijate ja kasutajate võrgustikule, viis McCrae läbi uuringu 50 riigis (või territooriumil), kasutades NEO-PI parandatud variandi (NEO-PI-R) tõlget 27 eri keeles.⁷¹ Tänu oma väiksele küsimuste arvule on populaarne ka BFI (*Big Five Inventory*) küsimustik, mida kasutades õnnestus David Schmittil koguda andmeid 56 maailma eri paigast.⁷²

Kuidas mõõta kultuuri mõju isiksusele?

Alles siis, kui kogunes piisavalt palju andmeid eri kultuuridest, sai üldse võimalikuks arukalt kõnelda kultuuri mõjust. Näiteks oli reaalne võimalus, et kultuuri mõju isiksuseomadustele on tühine ja erinevused tekivad juhuslikest ja ilma süsteemita kõikumistest, millega pole kultuuril midagi pistmist. Kuid juba esimene pilk multikultuursetele andmetele näitas, et isiksuseomaduste geograafiline jaotus ei ole juhuslik ning selles võib tuvastada korrapära.⁷³ Leitud ruumiline muster leidis kinnitust ka järgmistes uuringutes.⁷⁴ Seega jaotuvad isiksuseomadused kindla geograafilise mustri järgi, mis teeb üldse võimalikuks, et üheks erinevuste põhjuseks on kultuur.

See, mis on ühine kõigile, on reeglina nähtamatu. Valgus, mis koosneb kõigest eri värvi kiirtest, on samuti silmale nähtamatu. Kõike, mis on ühtemoodi kultuurist läbi imbunud, on raske või isegi võimatu märgata. Seega on vaja leida sellised tingimused, kus kultuurierinevused põhjustavad erinevusi isiksuseomadustes. Tegelikult on teada vaid mõned klassikalised tingimused, kus kultuuri mõju isiksusele on üldse jälgitav.

⁶⁶ H. J. Eysenck, S. B. G. Eysenck. *Manual of the Eysenck personality questionnaire*. Hodder and Stoughton, London, 1975.

⁶⁷ P. Barrett, S. B. G. Eysenck. The assessment of personality factors across 25 countries. – *Personality and Individual Differences* 1984, nr 5.

⁶⁸ D. A. van Hemert *et al.* Structural and functional equivalence of the Eysenck personality questionnaire within and between countries, *ibid.* 2002, nr. 33.

⁶⁹ R. R. McCrae, P. T. Costa, Jr. *Neo inventories professional manual psychological*. – Assessment Resources, Odessa, FL, 2010.

⁷⁰ R. R. McCrae. Neo-Pi-R Data from 36 cultures. Further intercultural comparisons. – *The five-factor model of personality across cultures*, ed. R.R. McCrae, J. Allik. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York, 2002.

⁷¹ R. R. McCrae. A. Terracciano, and 79 members of the personality profiles of cultures project, *Personality profiles of cultures: aggregate personality traits*. – *Journal of Personality and Social Psychology* 2005, 89, nr. 3; R. R. McCrae. A. Terracciano, and 78 members of the personality profiles of cultures project, *Universal features of personality traits from the observer's perspective. Data from 50 cultures*, *ibid.* 88.

⁷² D. P. Schmitt *et al.* The geographic distribution of big five personality traits – Patterns and profiles of human self-description across 56 nations. – *Journal of Cross-Cultural Psychology* 2007, 38, nr. 2.

⁷³ J. Allik, R. R. McCrae. Toward a geography of personality traits. Patterns of profiles across 36 cultures, *ibid.* 2004, 35, nr. 1.

⁷⁴ McCrae. Terracciano and 79 members of the personality profiles of cultures project, *Personality profiles of cultures. Aggregate personality traits*; Schmitt *et al.*, *The geographic distribution of big five personality traits – patterns and profiles of human self-description across 56 nations*.

Põlisomadused

Enamik isiksusemõõdikuid on välja mõeldud inglise keelt kõnelevates maades. Kui teiste maade psühholoogid tahavad kasutada isiksusemõõdikut, peavad nad selle ise välja mõtlema või tõlkima inglise keelest. Nagu iga tõlkimisega, kerkib kohe üles tõlke adekvaatsuse probleem. Näiteks algse NEO-PI küsimustikus oli väide „Ma veedaksin meeleldi puhkuse Las Vegases”, mis testi koostajate arvates mõõdab elamustejanu. Kuna pole kindel, et kõik eestlased teavad, et Las Vegas on Ameerika kultuuris mängupõrgu või -taeva sünonüümiks, siis oli mõistlik inimestelt küsida, kas nad tahaksid oma puhkuse veeta liivarannal vedeledes või hoopis viisil, mis adrenaliinitaseme veres üles kruvib.⁷⁵

Kuid tõlkimatud võivad olla mitte ainult konkreetse reaali, vaid ka üldisemad mõtlemise, tundmise ja käitumise mustrid. Tänu Paul Ekmani töödele teame, et kiviajas elavad metslased tunnevad eurooplaste näofotodelt ära rõõmu, viha, kurbuse, üllatuse ja vastikuse.⁷⁶ Täpselt samamoodi tunneb eurooplane ära, mida tundis kiviajas elav metslane, kellel psühholoogid olid palunud teha sellist nägu, mida ta näiteks tunneb, sattudes kaks nädalat vana tapiiri korjusele. Isegi kui keeles puudub sõna vastikuse jaoks, tuntakse selles näoväljenduses ära emotsioon, mis tekib siis, kui millegi ebameeldivaga kokku puututakse. Enamik inimese emotsioone ja nende väljendumine näos on universaalne ega sõltu tsivilisatsiooniastmest. Samuti on raske uskuda, et mingis kultuuris puuduks näiteks elamustejanu. Igas kultuuris inimesed erinevad omavahel selles, millisel määral nad vajavad teravaid elamusi, kuigi elamuste rahuldamise viisid võivad olla väga erinevad. Üks läheb vibu ja nooltega tiigrit jahtima; teine sõidab lõbustuspargis Ameerika mägedel.⁷⁷

Näiteks on inglise keelde raske tõlkida saksa keeleruumis üsna tavalist mõistet *Schadenfreude* – otsene vaste puudub. Pikka aega saksa mõjuväljas viibinud eesti keelele on omane *kahjurõõm*, mida mõned peavad isegi rahvuslikuks iseloomujooneks. Arvatakse, et portugali keelsel sõnal *saudade* (nukrus, igatsus, nostalgia jne.) puudub adekvaatne vaste inglise või mõnes teises keeles.⁷⁸ Eelnevast osast juba teame, et sõna puudumine ei tähenda, et inglise keelt kõnelevad inimesed ei teaks, mis asi on kahjurõõm. Spetsiaalse sõna olemasolu võib veidi kaasa aidata, kuid kadedust ja kahjurõõmu tuntakse sõltumata keelest.⁷⁹

Rändurid on muidugi märganud mitmeid silmatorkavaid kultuurierinevusi mitte ainult kommetes või veidrates tavades. Protestantliku tööeetikaga üles kasvanule on kindlasti võõras *mañana* kultuur, kus asjade tegemisega üleliia ei kiirustata. Samas on hispaania kultuuri ruumis kõrgelt hinnatud sellised omadused nagu sõbralikkus, viisakus ja sümpaatia, mille jaoks on ühine nimetus *simpatía*⁸⁰ ning millel ei ole osade kultuuriuurijate arvates täpset vastet teistes kultuurides. Võrreldes õhtumaa individualistliku kultuuriga pööratakse mitmetes Aasia ja Aafrika kultuurides palju enam tähelepanu headele ja harmoonilistele suhetele

⁷⁵ T. Kallasmaa *et al.*, The Estonian version of the Neo-Pi-R. An examination of universal and culture-specific aspects of the five-factor model. – *European Journal of Personality* 2000, nr.14.

⁷⁶ P. Ekman, E. R. Sorenson, W. V. Friesen. Pan-cultural elements in facial displays of emotions. – *Science* 1969, nr. 164.

⁷⁷ Põnev on seegi, et nii Eestis kui ka Venemaal hästi tuntud „Ameerika mäed” (ingl. k. *roller coaster*, vene. k. *американские горки*), kannavad Prantsusmaal, Itaalias ja mujalgi maailmas hoopiski nimetust „vene mäed” (*montagne russe, montagna russa* jne.).

⁷⁸ Z. Bułat Silva. Saudade: A Key Portuguese Emotion. – *Emotion Review* 4, no. 2 (2012).

⁷⁹ R. H. Smith *et al.* Envy and Schadenfreude. – *Personality and Social Psychology Bulletin* 1996, 22, nr. 2; C. W. Leach *et al.* Malicious pleasure: Schadenfreude at the suffering of another group. – *Journal of Personality and Social Psychology* 2003, 84, nr. 5.

⁸⁰ H. C. Triandis *et al.* Simpatía as a cultural script of Hispanic. – *ibid.* 1984, 47, nr. 6; N. Ramirez-Esparza, S. D. Gosling, J. W. Pennebaker. Paradox lost unraveling the puzzle of simpatía. – *Journal of Cross-Cultural Psychology* 2008, 39, nr. 6.

inimeste vahel. Aafrikas on selle nimeks *ubuntu* ja Hiinas *ren qing*. Mõned psühholoogid on isegi arvanud, et *ren qing* („sõbralik inimene”) on Hiina isiksuse põlisomadus, millel puudub otsene vaste Euroopa kultuurides. Sellest lähtudes on arvatud, et viiest põhiomadusest, mis on vajalikud eurooplase kirjeldamiseks, ei piisa. Hiina isiksuse jaoks on vaja kuuendat lisaomadust, mis kirjeldab orienteeritust inimsuhtele.⁸¹ Sellega andsid autorid ka mõista, et mõõdikute eksport inglise keelest ei ole tingimata õigustatud. Tuleb arvesse võtta ka iga kultuuri põlisomadusi, mis võivad pidevalt inglise keelest tõlkides kaduma minna.⁸² Kuid hiina isiksuse põlisomadusega *ren qing* on see probleem, et Timothy Church tõlkis hiina isiksuseküsimumstiku inglise keelde ja testis seda ameeriklastel ja USA-s elavatel hiinlastel. Selgus, et inimsuhtele orienteeritus oli relevantne mitte ainult erinevas astmes Ameerika kultuuriga assimileerunud hiinlastele, vaid ka Euroopa päritolu ameeriklastele.⁸³ Vältimatu järeldus, mida nendest tulemustest saab teha, on see, et *ren qing* puhul pole tegemist ühe kultuuri unikaalse omadusega, vaid omadusega, mis on pigem universaalne ja sarnaselt teistele isiksuseomadustele ulatub kaugele üle ühe kultuuri piiri.

Ka vene kultuur arvab endal olevat unikaalseid jooni, mida teistel ei ole.⁸⁴ Kirjanike ja filosoofide arvamuste põhjal võis oletada, et vene iseloomu põlistunnusteks on kaldumine ekstreemsustesse (armastamine ja vihkamine ühel ja samal ajal), fatalism (usk saatuse ettemääratusse) ja eneseohverdamine teiste heaolu nimel. Üle seitsme tuhande vastanu tulemuste analüüs näitas, et ükski neist arvatavalt vene hingele iseloomulikest omadustest ei moodustanud iseseisvat teemat, mis oleks olnud lahus viiest põhilisest isiksuseomadusest, millega kirjeldatakse isiksust kõigis teistes maades. Tervikuna ei erinenud etniliste venelaste isiksuseomadused mitte millegi erilise poolest rahvusvahelisest keskmisest.⁸⁵ Meil ei jäänud muud üle, kui järeldada, et unikaalse vene hinge kohta ei ole kerge tõendusi leida.

Seega senised katsed leida ühele kultuurile unikaalset isiksusetüüpi, mis teistest märkimisväärselt erineks, on olnud peamiselt ebaõnnestunud. Kui peaks tegema panuseid, siis on endiselt kõige paremad väljavaated oletusel, et viis avarat isiksuseomadust – neurootilisus, ekstravertsus, avatus, sotsiaalsus ja meelekindlus – on universaalid,⁸⁶ mis ilmutavad ennast igal pool enam-vähem ühtemoodi, sõltumata inimeste keelest, kultuurist ja majanduslikust arengust.⁸⁷

⁸¹ F. M. Cheung *et al.* Development of the chinese Personality Assessment Inventory. – *ibid.* 1996, 27, nr. 2; F. M. Cheung *et al.* Indigenous Chinese personality constructs – Is the five-factor model complete? *ibid.* 2001, nr. 32.

⁸² F. M. Cheung, F. J. R. van de Vijver, F. T. L. Leong. Toward a new approach to the study of personality in culture. – *American Psychologist* 2011, 66, nr. 7.

⁸³ E. J. L. Lin, A. T. Church. Are indigenous chinese personality dimensions culture-specific? An investigation of the chinese personality assessment inventory in chinese American and European American samples. – *Journal of Cross-Cultural Psychology* 2004, nr. 35.

⁸⁴ J. Allik, A. Realo. Vene hinge otsingul. – *Akadeemia* 2013, 25, nr. 8.

⁸⁵ J. Allik *et al.* Personality profiles and the „russian soul”. Literary and scholarly views evaluated. – *Journal of Cross-Cultural Psychology* 2011, 42, nr. 3.

⁸⁶ R. R. McCrae, P. T. Costa. Personality trait structure as a human universal. – *American Psychologist* 1997, nr. 52.

⁸⁷ Universaalsuse teesi on korduvalt püütud kahtluse alla seada. Viimane neist katsetest [M. Gurven *et al.* How universal is the big five? Testing the five-factor model of personality variation among forager-farmers in the Bolivian Amazon. – *Journal of Personality and Social Psychology* 2013, 104, nr. 2] kasutas 44 küsimusest koosnevat BFI küsimustikku, mis eelnevalt on andnud hea või vähemalt rahuldava vastuste viiefaktorilise struktuuri 56 erinevas kultuuris. [D. P. Schmitt *et al.* The geographic distribution of big five personality traits – patterns and profiles of human self-description across 56 nations] Selle töö autorid väidavad, et Boliivias elavate tsiimanede vastused ei lange kokku eeldatava viie faktori struktuuriga. Vt. M. Gurven *et al.* How universal is the big five? Testing the five-factor model of personality variation among forager-farmers in the Bolivian Amazon. Kuigi autorid väidavad, et nende tulemused tõestavad universaalse isiksusestruktuuri puudumist, on sellise väitega nõustumiseks siiski liiga vähe alust. Näiteks võib olla, et tõlge tsiimane keelde ei olnud piisavalt täpne, kuigi see oli testi autorite poolt autoriseeritud. Alles siis, kui mõni parem küsimustik ▶

Akultuuratsioon

Kui inimene kolib teisele maale elama, siis pannakse tema isiksus proovile. Võib olla nii, et inimene harjub uute kommete ja tavade, kuid tema põhilised isiksuseomadused eriti ei muutu. See, kes oli oma kodumaal jutukas, on sõnarohke ka paigas, mis talle uueks koduks. Inimene, kes oli avatud uutele kogemustele, katsetab ka uuel kodumaal uusi riideid, toite ja harrastusi. Ei ole ka põhjust arvata, et see, kes oli oma eelmises elukohas sõbralik ja lahke, muutub uues kohas vaenulikuks ja reserveerituks. Kuid juhul, kui eelmise ja praeguse asukohamaa keskmised isiksuseomadused on märkimisväärselt erinevad, on igati alust oodata, et isiksuseomadused hakkavad tasapisi nihkuma praeguse asukohamaa keskmiste suunas. Näiteks on põhjendatud arvata, et keskmise jaapanlase või hiinlase isiksuse profiil⁸⁸ erineb ameeriklase või kanadalase omast. Kuid kas esimest, teist või isegi kolmandat põlve Põhja-Ameerikas elavad jaapanlased ja hiinlased meenutavad oma isiksuseomaduste poolest üha rohkem ameeriklasi ja kanadalasi, sõltuvalt sellest, mida kauem nende esivanemad on seal viibinud? Loomulikult tuleb jälgida, et muutuste põhjused ei oleks geneetilised, mis võib vabalt juhtuda näiteks segaabelude korral.

Võiks arvata, et isiksuseomaduste akultuuratsioon on kõige veenvam argument neile, kes otsivad seda, kuidas kultuur mõjutab või lausa määrab isiksust. Rohkem kui kümme aastat tagasi kirjutas üks meist koos Robert McCrae'ga ülevaate kultuuri ja isiksuse suhetest.⁸⁹ Suureks üllatuseks õnnestus meil leida vaid üks töö, mis otseselt käsitles isiksuseomaduste akultuuratsiooni.⁹⁰ Selles töös uuriti Hong Kongist pärit hiinlasi, kes olid erineval määral läbi imbinud Kanada kultuurist ja ühiskonnast. Selgus, et mida kauem ja sügavamalt olid hiina emigrandid avatud Kanada kultuuriruumile, seda rohkem olid muutunud nende tulemused avatuse, sõbralikkuse ja sotsiaalsuse alaskaaladel. Seega polnud vähimatki kahtlust, et raporteeritud⁹¹ isiksuseomadused ei ole muutumatud, vaid kultuuri vahetades muutuvad nad sarnasemaks selle kultuuriga, millega inimene üritab kohaneda. Mitte väga palju ja kiiresti, kuid siiski statistiliselt olulisel määral.

Skandaalne on aga see, et aastakümne hiljem selle teema juurde tagasi tulnult pole

▶ näitab samasugust tulemust, võib selle väitega nõus olla. Kuid kõige olulisem, et enesekohaste raportite põhjal ei saa otsustada, kas näiteks mõni isiksuseomadus on tegelikult puudu või on viga selles, et enesekohased raportid on mingil põhjusel vildakad. Näiteks kui inimesed ei oska ennast analüüsida või analüüsitud tulemusi adekvaatselt raporteerida, siis võib tulemuseks olla moonutatud pilt isiksuseomadustest. Ilmselt midagi sellist juhtus meie hea kolleegi Aaro Toomela katsealustega, kes ei mõtelnud teaduslikes mõistetes. Tavamõistetes mõtleivate vastajate omaenda isiksusekirjeldused erinesid universaalsest muustrist ja tundus, et neil on tavapärase viie isiksuseomaduse asemel vaid neli või isegi ainult kolm omadust [A. Toomela. Relationships between personality structure, structure of word meaning, and cognitive ability: A study of cultural mechanisms of personality, *ibid.* 2003, nr. 85]. Kuigi osade isiksuseomaduste ärakukumine oli tegelikult näilik, ei oleks ainult enesekohaste raportite põhjal tohtinud väita, et ühel inimrühmal on teistsugune isiksusestruktuur kui mõnel teisel [J. Allik, R.R. McCrae. Escapable conclusions. Toomela (2003) and the universality of trait structure. *ibid.* 2004, nr. 87.]

⁸⁸ Tavaliselt mõeldakse viie suure isiksuseomaduse – neurootilisuse, ekstravertsuse, avatuse, sotsiaalsuse ja meeolekindluse – peenemaid omadusi. Näiteks neurootilisus võib avalduda kuues erinevas neurootilisuse avaldumisvormis: ärevus, vaenulikkus, depressioon, ülekontroll, impulsiivsus ja haavatavus. Kui igal mõõtmel on 6 avaldumisvormi, siis järgmisel, peenemal mõõtmisastmel on korraga vaatluse all 30 isiksuseomadust. Vastuseid nendel 30 alaskaalal nimetatakse isiksuse profiiliks.

⁸⁹ J. Allik, R. R. McCrae. A five-factor theory perspective. – The five factor model of personality across cultures, ed. R. R. McCrae, J. Allik. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York, 2002.

⁹⁰ R. R. McCrae *et al.* Interpreting personality profiles across cultures. Bilingual, acculturation, and peer rating studies of chinese undergraduates. – Journal of Personality and Social Psychology 1998, 74, nr. 4.

⁹¹ Raporteerima pole kõige ilusam sõna, kuid hetkel pole paremat sellele, kuidas inimene kirjeldab ennast, vastates küsimustele, mida esitavad isiksuse küsimustikud.

olukord palju paremaks läinud.⁹² Selle aja jooksul on ilmunud vaid mõni üksik uus töö isiksuseseadumuste akulturatsiooni kohta. Näiteks ühes hiljutises töös õnnestus näidata, et need Jaapani emigrandid, kes raporteerisid suuremat integreeritust Ameerika kultuuri, nende isiksuseprofiilid olid rohkem sarnased Ameerika ja vähem sarnased Jaapani keskmisele isiksuseprofiilile.⁹³

Hiljuti kaitsti Berliini Humboldti ülikoolis doktoritöö, milles uuriti, kuidas muutuvad välismaale siirdunud üliõpilaste väärtused ja isiksuseseadumused.⁹⁴ Selle töö suurimaks väärtuseks on, et selles internetipõhises uuringus jälgiti välismaale õppima siirdujaid pikema aja jooksul, seda ka enne välismaale siirdumist. Uuringust selgus, et vähemalt osa jälgitud isiksusemuutustest võivad olla näilikud. Tobias Söldner, keda juhendas Jens Asendorpf, näitas, et juba välismaale siirdumisega toimub oluline valik isiksuseseadumustes. Mingile maale õppima siirdujad on juba algselt sarnasemad vastava sihtmaa keskmisele isiksuseprofiilile kui need, kes mingil põhjusel eelistavad jääda oma kodumaale.⁹⁵ Seega võib migratsiooni enda üheks liikumapanevaks jõuks olla printsiip, et sarnane tõmbab sarnast: elukohta vahetavad eelkõige need, kelle isiksuseseadumused klapiivad paigaga, kuhu nad kavatsevad siirduda.

Need vähesed uurimused, mida on seni õnnestunud teha, näitavad üsna oodatud tõsiasja – teise kultuuri siirdunud inimese isiksuseseadumused muutuvad tasapisi sarnasemaks kultuurile, mille nad on omaks võtnud. Kui põhjalik see isiksusemuutus on, pole praeguste andmete põhjal võimalik ütelda. Kindlasti pole mingeid tõendeid totaalse muutuse kohta. Arvata, et õppides ära teise keele, võttes omaks teised kombad ja harjumused, muutub introvert ekstravertiks või väga korrapäratu inimene muutub aastaga korralikuks, on väga suur liialdus. Seega saab kõnelda vaid osaliselt muutusest, mille suurus tuleb alles kindlaks teha. Objektiivselt mõõtes, näiteks testides samu inimesi 10- või isegi 30-aastase vahega⁹⁶ ja inimese enda arvamust küsides⁹⁷, selgus, et isiksuseseadumused muutuvad elu jooksul üsna vähe isegi pärast olulisi elusündmusi, nagu haigus, lähedase surm, abielu jms. Ei ole ka mingit põhjust arvata, et uude kohta kolides sünnib inimene uuena, kuigi väiksed muutused on isegi paratamatud.

Sõna otseses mõttes nende ridade kirjutamise ajal ilmus väga sarnane uurimus eespool kirjeldatuga. Kuna üliõpilaste hulkurlus on tänapäeva maailmas muutunud massiliseks, siis pakub see väga hea võimaluse uurida akulturatsiooni mõju isiksuseseadumustele. Julia Zimmermann ja Franz Neyer Jena ülikoolist uurisid ligi tuhande üliõpilase puhul seda, kas rändamine muudab nende isiksust või mitte.⁹⁸ Sarnaselt Söldneri uurimusega mõõtsid nad isiksuseseadumusi juba enne välismaale õppima siirdumist. Nagu võiski eeldada – suur avatus ja meeolekindlus ennustavad neid, kes võtavad ette lühiajalise välismaale õppima siirdumise. Pikaajalise välismaale siirdumise ennustajateks on avatus ja ekstravertsus. Kuidas aga mõjub

⁹² On asju, mida eelneva uurijatööga on raske ette näha ja mida ametit õppides pole ühestki raamatust lugeda. Üks selline asi on, et väheoluliste teemade kohta on tavaliselt kirjanduse uputus. Kui aga läheb vaja mõne teooria või isegi maailmavaate jaoks kriitilist fakti, siis töid selle kohta annab tikutulega otsida. Tõepoolest, isiksuse akulturatsiooni uurimine on palju keerulisem, kui see esimesel pilgul paistab: lähte- ja lõppasukohamaa profiilid on liiga sarnased ja võimalikeks muutusteks pole lihtsalt ruumi; ajutised või alalised emigrandid ei ole esinduslik valim, sest liikumine ühest paigast teise nõuab suuremat avatust ja ekstravertsust.

⁹³ D. Gungor *et al.* Acculturation of personality. A three-culture study of japanese, japanese americans, and European americans. – *Journal of Cross-Cultural Psychology* 2013, 44, nr. 5.

⁹⁴ T. M. L. Söldner. Personality, values, and cultural perception in the sojourner context. A new perspective on culture in Germany, Japan and the Us. – Humboldt-Universität zu Berlin, (2013).

⁹⁵ *Ibid.*

⁹⁶ R. R. McCrae, P. T. Costa. Personality in adulthood. A five-factor theory perspective. Guilford, New York, 2003.

⁹⁷ J. H. Herbst *et al.* Self-perceptions of stability and change in personality at midlife. The unc alumni heart study. – *Assessment* 2000, 7, nr. 4.

⁹⁸ J. Zimmermann, F. J. Neyer. Do we become a different person when hitting the road? Personality development of sojourners. – *Journal of Personality and Social Psychology* 2013, 105, nr. 3.

välismaal viibimine isiksusele? Uues kultuuris viibimine suurendab avatust ja ekstravertsust ning kahandab neurootilisust. Seega muudab uus kogemus niigi avatud ja rõõmsameelsed inimesed veelgi avatumaks ja rõõmsameelsemaks ning kahandab nende hirme ja ärevust.

Seega on üsna kindel, et isegi lühiajaline akultuuratsioon võib mõjutada isiksuseomadusi või vähemalt seda, kuidas inimesed neist teatavad. Kõik see vähene, mis me nendest paari töö põhjal teame, ütleb aga, et muutuste repertuaar ei ole tõenäoliselt väga suur. Näib, et omadused, mis panevad inimesed rändama, leiavad rändamise ajal kinnitust ja muutuvad veelgi iseloomulikumaks.

Kas keelel on isiksus?

Kui inimene lülitub ühelt keelelt teisele, siis lisaks kõnele muutuvad ka kehakeel ja viiped. Näiteks võrreldes üsna žestivaase inglise keelega eeldab itaalia keel palju hoogsamat kätega vehkimist.⁹⁹ Paljud anekdootid kõnelevad sellest, et koos keelega muutub mõtlemisviis ja isiksus. Kuid kui keelevahetusega muutuvad näoilmed ja käte liikumine, miks ei võiks natukene muutuda ka see, mida me mõtleme, tunne ja tegutseme?

Erinevate kultuuride uurimisel on keel suurim takistus. Kui kohandame mõne tuntud isiksusemõõdiku mõne uue keelega, siis esimene mure on tõlke adekvaatsus. Iga erinevus, mille leiame näiteks eesti- ja ingliskeelsete mõõdikute vahel, võib olla tingitud sellest, et eestlased erinevad inglasedest, ameeriklastest või austraallastest, kuid võib olla ka põhjustatud sellest, et mingi tähendus on tõlkes kaduma läinud või teistsuguseks muutunud. Kõige lihtsam väljapääs on leida hulga inimesi, kes oskavad vabalt mõlemat keelt. Nii Kenn Konstabel kümme aastat tagasi tegigi, paludes kakskeelsetel Eesti elanikel täita NEO-PI-R küsimustiku nii eesti kui ka vene keeles.¹⁰⁰ Peale juhuslike erinevuste ei leidnud ta ei eesti- ega venekeelsest testiversioonist ühtegi mõtestatud vastuste erinevust. Uurijale on see kindlasti hea sõnum. Halb tõlge on takistus kultuuride omavahelisel võrdlemisel.

Selles, et küsimustiku keel tulemusi oluliselt ei mõjuta, pole muidugi midagi üllatavat. Teades paari lihtsat reeglit (näiteks sõltumatu tagasitõlke kooskõlastamine testi autoriga), võib juba esimese korraga saada päris rahuldava tulemuse. Mida kinnitab ka see, et populaarsed isiksusemõõdikud, nagu NEO-PI-R, on edukalt tõlgitud paarikümnesse eri keelde, mis kuuluvad väga erinevatesse keelkondadesse.

Kuna inimene ei ole keele vang, siis pole ühtegi põhjust arvata, et tema isiksus muutuks, kui ta lülitub ühelt keelelt teisele. Isegi siis, kui need erinevad oma „temperamendilt”. Samas, miski ei takista, et keele vahetusega toimuksid muutused detailides, mis iseloomustavad seda, kuidas inimene kirjeldab iseenda või oma tuttava isiksuseomadusi. Viimasel ajal on üsna populaarseks saanud teooria, mille järgi koos keelega lülitatakse ümber taustsüsteem, mida inimene kasutab isiksuse kirjeldamiseks.¹⁰¹ Näiteks Hispaanias ja Saksamaal elavad kakskeelsed kirjeldasid ennast pisut ekstravertse ja neurootilisemana, kui nad vastasid ankeedi hispaaniakeelsele versioonile. Seejuures sõltumata sellest, mis oli nende emakeel või rahvus.¹⁰² Seega on võimalik, et keelevahetusega koos võib muutuda isiksuse kirjeldamise vaatenurk. Mitmed uuringud on näidanud, et selline vaatenurga muutus on võimalik. Koos sellega on

⁹⁹ D. Efron. *Gesture, Race and Culture*. Mouton, The Hague, 1972.

¹⁰⁰ K. Konstabel. A bilingual retest study of the revised neo personality inventory. A comparison of estonian and russian versions. (Unpublished master's thesis: University of Tartu), Estonia, Tartu, 1999.

¹⁰¹ N. Ramirez-Esparza *et al.* Do bilinguals have two personalities? A special case of cultural frame switching. – *Journal of Research in Personality* 2006, 40, nr. 2; G. M. Veltkamp *et al.* Is personality modulated by language? – *International Journal of Bilingualism* 2013, 17, nr. 4.

¹⁰² G. M. Veltkamp *et al.* Is personality modulated by language? – *International Journal of Bilingualism* 2013, 17, nr. 4.

olemas ka tõendus, et kultuur, mille peamiseks kandjaks on keel, võib tõepoolest mõjutada isiksust. Mida me veel ei tea, on see, kui suur on keele vahetusest põhjustatud vaatenurga muutus. Praegu pole isegi teada, kuidas seda muutuse suurust hinnata. Kui midagi muutub, siis peab midagi jääma ka muutumatuks. Millist muutust võib pidada oluliseks? Näiteks, kui keele vahetumisel isiksuse vastused muutuvad 5%, kas see on oluline muutus, millega midagi praktilist peale hakata?

Kohordiefektid

Californias San Diegos elav ja töötav Jean Twenge akadeemilise eduloo taga on eri aastatel kogutud andmete võrdlus. Massimeedia on olnud väga vastuvõtlik tema väidete suhtes, et tänapäeva noored ameeriklased on enesekindlamad ja kehtestavamad kui kunagi varem, kuid samal ajal pole nad olnud kunagi nii õnnetus kui praegu.¹⁰³ Õnneks on mitmed isiksusemõõdikud juba pikka aega muutumatul kujul kasutusel. Nii selgubki, et eri aegadel kogutud andmete põhjal on ameeriklased muutunud viimase paarikümne aastaga ärevamaks,¹⁰⁴ ennastimetlevamaks,¹⁰⁵ seksuaalselt aktiivsemaks,¹⁰⁶ aga samas vähem sotsiaalse tunnustuse järele janunevaks.¹⁰⁷ Kõik see viitab sellele, et aastakäigu number mõjutab seda, mida oleme nimetanud isiksuseseadumusteks. Twenge nimetab praegust noorte ameeriklaste põlvkonda „mina generatsiooniks”, kes on oma vanematest ja vanavanematest enesekesksamad, egoistlikumad ja vähem huvitatud ühiskondlikest asjadest.¹⁰⁸

Analüüsides peamiselt Eysencki küsimustiku tulemusi, märkas Twenge, et mõlemad neurootilisuse ja ekstravertsuse skoorid¹⁰⁹ on ligikaudu poole sajandi jooksul terve standardhälbe võrra suuremaks muutunud.¹¹⁰ Veidi paradoksaalselt tunnevad inimesed üha rohkem nii negatiivseid kui ka positiivseid emotsioone korraga. Kuna inimese geneetika nii lühikese ajaga muutuda ei saa, siis on tõenäoline põhjus muutunud keskkonnas ja kultuuris. Näiteks muutused eluviisis ja toitumises võivad muuta inimese bioloogilisi omadusi, nagu pikkus, suhteliselt lühikese aja jooksul. Hiina 1959.–1961. aasta näljahäda ajal sündinud on ligikaudu 1,5 cm lühemad kui need, kes sündisid enne ja pärast seda.¹¹¹

Kuid Twenge tulemusi pole kuigi lihtne seletada. Näiteks, kui on aega ja kannatust jälgida ühte ja sama inimest tema elu jooksul, siis need andmed kõnelevad pigem tulemuste püsivusest: kes oli heatujuline nooruses, jääb selleks ka 30 aastat hiljem.¹¹² Samas näitavad erine-

¹⁰³ J. M. Twenge. *Generation me: Why today's young americans are more confident, assertive, entitled – and more miserable than ever before*. Free Press. New York, 2006.

¹⁰⁴ The age of anxiety? Birth cohort change in anxiety and neuroticism, 1952–1993. – *Journal of Personality and Social Psychology* 2000, 79, nr. 6.

¹⁰⁵ J. M. Twenge *et al.* Egos inflating over time. A cross-temporal meta-analysis of the narcissistic personality inventory. – *Journal of Personality* 2008, 76, nr. 4.

¹⁰⁶ B. E. Wells, J. M. Twenge. Changes in young people's sexual behavior and attitudes, 1943–1999. A cross-temporal meta-analysis. – *Review of General Psychology* 2005, 9, nr. 3.

¹⁰⁷ J. M. Twenge and C. Im. Changes in the need for social approval, 1958–2001. – *Journal of Research in Personality* 2007, 41, nr. 1.

¹⁰⁸ J. M. Twenge. *Generation me. Why today's young americans are more confident, assertive, entitled – and more miserable than ever before*.

¹⁰⁹ Psühholoogiliste mõõdikute vastused on reeglina nummerdatud, iseloomustades näiteks mingi väitega pärioleku tugevust. Sama omadust mõõtvate küsimuste vastused liidetakse kokku ja saadud summat nimetatakse skooriks.

¹¹⁰ The age of anxiety? Birth cohort change in anxiety and neuroticism, 1952–1993; Birth cohort changes in extraversion. A cross-temporal meta-analysis, 1966–1993. – *Personality and individual differences* 2001, nr. 30.

¹¹¹ C. Huang *et al.* Early life exposure to the 1959–1961 chinese famine has long-term health consequences. – *Journal of Nutrition* 2010, 140, nr. 10.

¹¹² R. R. McCrae, P. T. Costa. *Personality in adulthood: A five-factor theory perspective*.

vates maades läbi viidud läbilõikeuuringud, et vastaja vanuse kasvuga ekstravertsuse skoor veidi kahaneb ja neurotismi skoor püsib pigem samal tasemel.¹¹³ Kuna vanemad ja järelkult varem sündinud vastajad raporteerivad või nende kohta raporteeritakse madalamat ekstravertsust, siis peaks see tähendama, et kõrgema vanusega rühmades on ekstravertsus madalam. Seega tundub, et isiksuseomadused ühe inimese eluajal väga palju ei muutu. Lihtsalt iga uus põlvkond sünnib veidi erineva seadumuste baastasemega (juhul, kui see üldse muutub). Sotsioloog Robert Putnam näitas, et sotsiaalse kapitali haihtumine Ameerika ühiskonnast toimub eelkõige uute põlvkondade abiga, mis on igast eelmisest põlvkonnast vähem valmis ühistegevusteks ja hea meelega veedab aega pigem üksi kui sõpradega keeglisaalis.¹¹⁴

Perioodiliselt läbi viidavad sotsioloogilised uuringud (näiteks Euroopa Sotsiaaluuring¹¹⁵) otseselt isiksuseomadusi ei mõõda. Kuid need mõõdavad eluga rahuolu, mis on tihedalt seotud isiksuseomadustega. Kuigi eluga rahuolu peegeldab valitsevaid olusid, on märkimisväärne osa eluga rahulolust seotud isiksuseomadustega. Mõnedel inimestel on loomupärane omadus olla rõõmsameelne ja kogeda positiivseid emotsioone, teised on aga sünnipäraselt ärevamad ja kalduvad kergemini tundma negatiivseid emotsioone. Positiivsete ja negatiivsete emotsioonide kogemine moodustavad aga vastavalt ekstravertsuse ja neurotismi tuuma. Eluga rahulolu sõltub otseselt kogetud positiivsetest või negatiivsetest emotsioonidest.¹¹⁶

Eluga rahulolu puhul on väga suured geograafilised erinevused. Kuigi eluga rahulolu on Eestis ja Lätis viimase kümmekonna aastaga mõne protsendi võrra kasvanud, on see ikkagi vähemalt 25% kasutatud vastuste skaala kogupikkusest madalam kui Soome ja Rootsi puhul.¹¹⁷ Eesti ja Läti eluga rahulolu andmete analüüs näitab, et vanus mängib eestlaste ja lätlaste eluga rahulolus üsna väikest rolli. Ei ole ühte sellist vanust, kui kõik inimesed oleksid väga rõõmsad või ka väga kurvad. Kuigi eluga rahulolematus oli kõige suurem 1996. aastal, on rahulolu kasv olnud Eestis ja Lätis aeglane ja ilmselt peatus viimase masu mõjul. Vanusest suurem mõju näib olevat sünniaastal. Nooremad eestlased ja lätlased on oma eluga rohkem rahul. Eriti hästi tunneb ennast 1970-ndatel sündinud põlvkond, kes vähemasti rahulolunäitajate osas näib olevat taasiseseisvumise kõige suurem võitja.¹¹⁸

Seega pole mingit kahtlust, et ajaloosündmused avaldavad suurt mõju eluga rahulolule ja võimalik, et selle kaudu ka isiksuseomadustele. Teine riikliku iseseisvuse periood on kestnud kauem kui esimene, kuid nõukogude kord elab ikka veel edasi madalas eluga rahulolus, mis võrdluses Soome ja Rootsiga torkab kohe silma. Paistab, et peamine eluga rahulolu kasv tekib iga järgneva põlvkonna arvel, kus on veidi rohkem eluga rahulolu võrreldes eelnevaga.

Kui arvamused eluga rahulolust on eelduste kohaselt midagi sellist, mis aja jooksul muutub reaktsioonina majanduslikule ja poliitilisele olukorrale, siis mingi rahva keskmine ekstravertsus ja neurootilisus peaksid olema ajas suhteliselt stabiilsed. Üks probleeme on see, et isiksuseomadusi ei osata veel otseselt mõõta. Nende väljaselgitamiseks tuleb endiselt

¹¹³ P. T. Costa *et al.* Personality development from adolescence through adulthood. Further cross-cultural comparisons of age differences. – Temperament and personality development across life span, ed. V. J. Molfese, D. L. Molfese. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, New Jersey, 2000; J. Allik *et al.* Personality traits of russians from the observer's perspective. – European Journal of Personality 2009, nr. 23.

¹¹⁴ R. D. Putnam. Üksi keeglisaalis. Ameerika kogukonnaelu kokkuvarisemine ja taassünd. Hermes, Tallinn, 2008/2009.

¹¹⁵ <http://www.europeansocialsurvey.org/>

¹¹⁶ P. Kuppens, A. Realo, E. Diener. The role of positive and negative emotions in life satisfaction judgment across nations. – Journal of Personality and Social Psychology 2008, 95, nr. 1; L. Kõõts-Ausmees, A. Realo, J. Allik. The relationship between life satisfaction and emotional experience in. – Journal of Cross-Cultural Psychology 2013, 44, nr. 2.

¹¹⁷ A. Realo, H. Dobewall. Does life satisfaction change with age? A comparison of Estonia, Finland, Latvia, and Sweden. – Journal of Research in Personality 2011, 45, nr. 3.

¹¹⁸ *Ibid.*

kasutada enesekohaseid teateid erinevate arvamuste kohta. Need arvamused sisaldavad kindlasti teavet huvitavate seadumuste kohta, kuid arvamustena on neid võimalik kallutada. Näiteks viimase poole sajandiga on inimesed muutunud vähem konformseks ega allu enam nii lihtsalt välisele pealekäimisele.¹¹⁹ Mõned isiksuseseadumuse skoorid võivad kasvada ainult selle pärast, et on muutunud pärioleku tendents vastamisel – inimesed kalduvad nõustuma või mitte nõustuma mingi väitega, sõltumata selle sisust. Paarikümne aasta eest oli häbiasi tunnistada ärevuse või depressioonimärkide olemasolu. Twenge registreeritud neurootilisuse kasv võib olla näiteks põhjustatud sellest, et tänapäeval räägivad inimesed vabamalt oma hingehädadest, mitte sellest, et inimesed nende all rohkem kannatavad. Ühesõnaga, enne kui pole välistud lihtsamad (ja igavamad) võimalused, pole võimalik ütelda, kas isiksuseseadumused tõepoolest muutuvad keskkonnas ja kultuuris toimuvate muutuste mõjul.

Kokkuvõte

Idee, et kultuur mingil määral kujundab isiksuse omadusi, on nii loomulik, et sellele on võimatu vastu vaielda. Kui aga minna täpsemaks ja hakata uurima konkreetseid kujundamise näiteid, siis on asi palju segasem. Nii selgubki, et väga kindlaid näiteid kultuuri mõjust isiksusele on oodatust palju vähem. Lausa skandaalne, et need, kes väga valjult kõnelevad kultuurilisest determinismist, pole viitsinud neid väheseidki võimalusi korralikult uurida. Kuid asi pole lihtsalt viitsimises, sest reaalselt asja juurde asumine toob kohe esile terve rea peensusi, mis teeb lõplike järelduste tegemise küsitavaks. Näiteks akulturatsiooni puhul pole enamikes töödes arvestatud eelneva valikuga. Teisele maale väljarännanute isiksuseomadused võivad olla algusest peale sarnasemad vastuvõtva maa keskmistele isiksuseseadumustele ainuüksi selle tõttu, et rändamisvalmidus on just neil inimestel, kelle isiksuseomadused on juba iseendast sarnasemad sellele, mis neid uuel asukohamaal ees ootab. Kuigi sünniaastaga koos käivad erinevused on liiga kiired selleks, et need võiksid olla tingitud geenivariantide sageduse muutustest, pole kaugeltki kindel, kas näiteks ekstravertsuse ja neurotismi keskmiste skooride muutused on tingitud sellest, et inimeste iseloom muutus, või sellest, kuidas inimesed on erinevatel aegadel harjunud vastama isiksuseküsimustikele. Kokkuvõttes võib öelda, et kaljukindlaid tõendusi isiksuse muutumisest kultuuri survele on väga vähe või üldse mitte. Seega mingi teadusliku väite või teooria usutavus ja selle tõestatavus on kaks erinevat asja.

2004. aastal ilmus ajakirjas *Cross-Cultural Research* üsna omapärane artikkel, millest lühikese ajaga sai selle ajakirja kõige viidatum töö.¹²⁰ Selle esimene autor on väljapaistev hollandi kultuuriuurija Geert Hofstede, kelle 1980. aastal ilmunud „Kultuuri tagajärjed”¹²¹ on ülekaalukalt kõige rohkem viidatud uurimus sotsiaalteadustes üldse.¹²² Artikli teine autor on psühholoog Robert McCrae, kes kogu oma akadeemilise elu töötas USA Rahvuslikus Tervishoiu Instituudis. Loo esimene osa kirjeldab silmatorkavalt sarnaseid arenguid, mis on toimunud

¹¹⁹ J. M. Twenge. Change over time in obedience. The jury's still out, but it might be decreasing. – *American Psychologist* 2009, 64, nr. 1.

¹²⁰ G. Hofstede, R. R. McCrae. Personality and culture revisited. Linking traits and dimensions of culture. – *Cross-Cultural Research* 2004, nr. 38. Kõigile avatud andmebaasi *Google Scholar* andmetel oli seda tööd viidatud 456 korral (20. august 2013).

¹²¹ G. Hofstede. *Culture's consequences. International differences in work-related values*. Sage, Beverly Hills, CA, 1980.

¹²² Üks viimase aja märkimisväärsed arenguid on see, et uurijad saavad teha *Google Scholar*’i keskkonnas endale oma isikliku teadlasprofili. Näiteks Geert Hofstede omast nähtub, et „Kultuuri tagajärgi” on praeguseks ajaks viidatud kokku juba üle 30 000 korra. Hofstede kõigi tööde viidete hulk aga läheneb astronoomilisele 94 000-le (<http://scholar.google.com/citations?user=Q2V0P6oAAAAJ&hl=en&oi=sra>).

kultuuri ja isiksuse uurimises viimase poolesaja aasta jooksul. 1960-ndate aastate alguses töötas Hofstede rahvusvahelises hiidfirmas IBM, uurides, kuidas eri maade harukontorites töötavad inimesed on rahul oma tööga. Selleks, et seletada kultuurist põhjustatud erinevusi tööga seotud väärtushoiakutes, pakkus Hofstede välja neli kultuuridimensiooni, mis neid erinevusi kõige paremini iseloomustavad: (1) võimukaugus, (2) ebamäärasuse vältimine, (3) individualism/kollektivism ja (4) maskuliinsus/feminiinsus. Nagu selgus, piisas nendest neljast kultuurimõõtmest, et seletada ära märkimisväärne osa üle saja tuhande IBM töötaja vastuste hajuvusest rohkem kui neljakümnes riigis. Kuigi Hofstede ise ja teised uurijad on hiljem välja pakkunud mitmeid uusi kultuuridimensioone, on need neli olnud need, mis seletavad ära lõviosa kultuurist põhjustatud erinevustest.¹²³

Ka isiksuse uurimise suurim edasimineku on seotud viie põhilise isiksusedimensiooni kindlakstegemisega. Kui varem polnud uurijatel head ettekujutust, kuidas on näiteks omavahel seotud sellised isiksuseomadused nagu enesehinnang ja kaldumus tunda positiivseid emotsioone, siis viie faktori mudel andis lihtsa skeemi, kuidas sadadesse või isegi tuhandetesse ulatuvaid isiksuseomadusi liigitada. McCrae koos oma lahutamatu paarilise Paul Costaga mitte ainult ei loonud kõige rafineerituma ja populaarsema isiksuse küsimustiku NEO-PI-R, vaid aitas „tõlkida” teiste küsimustike tulemused nende testi mõistete süsteemi.¹²⁴ Sisuliselt nad aitasid luua universaalse keele, milles on kõige mugavam kirjeldada isiksuseomadusi. Isegi need, kes tingimata ei nõustu mõnede McCrae ja Costa teoreetiliste väidetega, peavad tunnistama, et Suur Viisik on tõeline *lingua franca*, mis on aidanud uurijatel leida ühise keele.

Kuigi isiksuseandmete kogumine paljudest eri maadest oli keerulisem, kui seda on väärtushoiakute mõõtmine, õnnestus alanud aastatuhande alguseks saada andmeid piisavalt suurest arvust kultuuridest. Nii õnnestus ühel siinkirjutajatest koos McCrae’ga koostada esimene isiksuseomaduste maakaart.¹²⁵ Samas töös oli ka esimene teadaolev katse viia kokku Hofstede kultuuridimensioonid iga maa või territooriumi isiksusedimensioonide keskmiste skooridega. Ettearvatult olid kultuuri- ja isiksusedimensioonid omavahel seotud. Näiteks oli neurootilisus väga tugevalt seotud ebamäärasuse vältimisega. Neurootikuid oli rohkem nendes kultuurides, kus on rohkem tavasid ja praktikaid, mis välistavad kahemõttelisi ja etteteadmata olukordi. Nendes maades, kus inimesed hoiavad kinni individualistlikest väärtustest ja kus inimeste vahel on väike võimukaugus, saadakse keskmiselt kõrgemaid ekstravertsuse skooride. Seega, kollektivistlikes riikides, kus võim loob inimeste vahele suuri lõhesid, on inimesed introvertsemad.

Kultuurilise determinismi pooldajad ilmselt hõiskavad rõõmust. Mis võiks veel selgemini rääkida kultuuri määravat mõjust kui selline seos kultuuri ja isiksusedimensioonide vahel? Kuid see ei ole ainus võimalus, kuidas seda seost tõlgendada. Kuna McCrae ja Hofstede ei jõudnud mõju suunas üksmeelele, siis on nende artiklil kaks erinevat tagumist poolt: Hofstede interpretatsioon ja McCrae interpretatsioon. Hofstede arvates, nagu juba öeldud, on kultuuri ja isiksusemõõtmete läbipõimimine veenev argument selle kasuks, et kultuur muudab ja kujundab isiksuseomadusi. Näiteks egalitaarsed ja individualistlikud kultuurid muudavad inimesi ekstravertsemaks, mis avaldub nende suuremas seltsivuses, elamustejanus ja positiivsetes emotsioonides. Seega pakub Hofstede mõtte, mis on kirjas tema kuulsal raamatu pealkirjas: kultuur programmeerib inimese mõistust. Ilmselt oleksid Margaret Mead ja Ruth Benedict valmis sellele mõttele alla kirjutama.

Programmeerimine on hea metafoor, kuigi alati pole selge, kuidas see täpselt kultuurile

¹²³ Culture consequences. Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations. (2nd. edition) Sage Publications, Thousand Oaks, 2001.

¹²⁴ R. R. McCrae, P. T. Costa. Validation of the five-factor model of personality across instruments and observers. – Journal of Personality and Social Psychology 1987, nr. 52.

¹²⁵ J. Allik, R. R. McCrae. Toward a geography of personality traits. Patterns of profiles across 36 cultures. – Journal of Cross-Cultural Psychology 2004, 35, nr. 1.

rakendub. Tööpoolet võib aru saada, et demokraatlikud institutsioonid ja praktikad soodustavad isiksuseomadusi, mis on seotud avatuse ja eriti võõraste usaldamisega. Kindlasti on aga raskem ette kujutada, et kultuur etendaks terapeutilist rolli. Jälgitud seose põhjal peaks olema nii, et juhul, kui kultuur ei koosta täpseid juhiseid, kuidas igas konkreetses olukorras käituda, ja jätab mitu võimalust, siis mõjub see potentsiaalsele neurootikule hästi ja ta muutub emotsionaalselt kindlamaks. Programmeerimise seisukohalt on aga väga raske aru saada, kuidas ühemõttelised käitumisjuhised programmeerivad neurootilisust. Pigem on ikka nii, et neurootikul on raske elada ambivalentes maailmas ja ebamäärasust välistavad stsenaariumid on selleks, et neurootikul oleks kergem toime tulla.

McCrae arvates võib aga põhjuslikkusejoon kulgeda hoopis vastupidises suunas. Kultuur on nende inimeste nägu, kes seal elavad. Vähemalt osaliselt. Me juba kõnelesime, et kestusuuringud on näidanud, et isiksuseomadused muutuvad elu jooksul üsna vähe. Teine väga oluline fakt tuleb kaksikute võrdlemisest, mis näitab, et vähemalt pool isiksuseandmete hajuvusest on pärilik. Ühemunakaksikutel on isiksuseomadused alati omavahel palju sarnasemad kui kahemunakaksikutel. Kõik uuringud on näidanud, et kui geenid seletavad vähemalt poole isiksuseomadustest, siis jagatud keskkonna (kõik see, mis on kahele kaksikule ühine) mõju on peaaegu alati nullilähedane. Neid esimesel pilgul paradoksaalseid fakte õnnestub kõige paremini seletada teooriaga, mille järgi on isiksuseomadused bioloogilised ja sõltuvad väga vähe väliskeskkonnast.¹²⁶ Kui võtta see teooria aluseks, siis on vastupidine põhjuslikkussuund – isiksuseomadused kujundavad kultuuri – isegi tõenäolisem. Näiteks üks mehhanism, mis oluliselt võib mõjutada kultuuri, on migratsioon. On teada, et mitte kõik inimesed ei ole võrdsest valmis rändamiseks. Migrandid on inimesed, kellel on suhteliselt kõrge ekstravertsus (seklusjanu on üks ekstravertsuse tunnuseid) ja avatus (konservatiivne inimene jääb pigem paigale kui riskib rändamisega tundmatusse kohta). Kui väljaränne on intensiivne, siis võib see muuta nende geenide sagedust populatsioonis, mis on seotud ekstravertsuse ja avatusega.¹²⁷ Näiteks on tähele pandud, et maad, mis asustati väljarändajatega, on keskeltläbi ekstravertsemad kui nende väljarändajate päritolumaad.¹²⁸

Ajaloolised ja demograafilised sündmused võivad viia selleni, et erinevates populatsioonides on erinevad geenipolümorfismide sagedused. Me teame, et geenipolümorfismide sageduse põhjal võib väga täpselt rekonstrueerida rahvaste geograafilise paiknevuse.¹²⁹ Kuigi geenide ja isiksuseomaduste vahel on ikka veel märkimisväärne teadmatuselõhe,¹³⁰ on selge, et mingil seni veel suuresti arusaamatul viisil tingivad geenid seda, et ühes populatsioonis on näiteks ekstraverte või sotsiaalselt abivalmis inimesi rohkem kui teises. Nüüd võib kokku panna mitmeid stsenaariume, kuidas mingite seadumuste rohkus soosib ühte või teist ühiseluvormi või kultuuri. Näiteks leiab McCrae, et suur introvertsete ja meelekindlate inimeste kontsentratsioon soosib tugeva tuumperekonna koospüsimist, mis võib olla mudeliks ka teistele sotsiaalsetele institutsioonidele, mis nõuavad lojaalsust ja sõnakuulekust.¹³¹

¹²⁶ J. Allik, R. R. McCrae. A five-factor theory perspective; R. R. McCrae, P. T. Costa. A five-factor theory of personality. – *Handbook of personality: Theory and research*, ed. L. A. Pervin, O. P. John. Guilford Press, New York, 1999.

¹²⁷ A. C. Ciani, C. Capiluppi. Gene flow by selective emigration as a possible cause for personality differences between small islands and mainland populations. – *European Journal of Personality* 2010, nr. 24; A. C. Ciani *et al.* The adaptive value of personality differences revealed by small island population dynamics. – *European Journal of Personality* 2007, 21, nr. 1.

¹²⁸ R. Lynn, T. Martin. National differences for thirty-seven nations in extraversion, neuroticism, psychoticism and economic, demographic and other correlates. – *Personality and Individual Differences* 1995, nr. 19.

¹²⁹ M. Nelis *et al.* Genetic structure of Europeans: A view from the North-East. – *Plos One* 2009, 4, nr. 5.

¹³⁰ M. H. M. de Moor *et al.* Meta-analysis of genome-wide association studies for personality. – *Molecular Psychiatry* 2012, 17, nr. 3.

¹³¹ G. Hofstede, R. R. McCrae. Personality and culture revisited. Linking traits and dimensions of culture. – *A Psychology of Economic Migration*. 01.10.2013, 44, lk. 1067–1093.

See võib tulla üllatusena, kuid näib, et just tänapäeva juhtivad majandusteadlased on selle põhjuslikkuseahela – isiksus mõjutab kultuuri – võtnud oma uurimuste aluseks. Vähemalt vaikimisi. Ernst Fehr Zürichi ülikoolist on koos oma kolleegidega lasknud laboratooriumis inimestel mängida lihtsaid majandusmänge. Esimese asjana selgus, et mitte kusagil maailmas ei lähtu inimesed lihtsast enesekasumudelist.¹³² Uurimused on näidanud, et kasutades sanktsioone, võib suhteliselt väike arv teistest hoolivaid inimesi mõjutada grupi kooperatiivset käitumist, millest saavad lõppkokkuvõttes kasu kõik grupi liikmed.¹³³ Majandusteadlased on välja selgitanud, milline peab olema altruistlike inimeste kontsentratsioon, et mitte veresulguses olevad inimesed hakkaksid üksteist usaldama ja käituma kooperatiivselt. Järelikult miski peab mõjutama altruistlike inimeste arvu ühiskonnas.

Isegi väga sügavalt juurdlemata on selge, et mõlemad põhjuslikkuserajad on vähemalt teoreetiliselt võimalikud. Kindlasti leiab mõne näite sellest, kuidas kultuur mõjutab isiksuseseadumusi. Üsna tõenäoselt toimub isiksuseseadumuste akulturatsioon ja on võimalik, et keel, milles inimene ennast parasjagu väljendab, reguleerib mõnda seadumust, kas alla- või ülespoole. Kuid põhimõtteliselt pole ka võimatu, et mingi isiksuseseadumuste kontsentratsioon soosib ühte või teist sotsiaalset praktikat või kultuurivormi. Seega väga üldisel tasandil on vaidlus selle üle, milline põhjuslikkuse ahel on õige, praktiliselt tulutu. Suure tõenäosusega on mõlemad õiged, sest üks ei välista teist. Selleks, et vastandamisel üldse mingit mõtet oleks, tuleks arutelu suunata selle väljaselgitamisele, kui palju ja millises ulatuses kumbki põhjuslikkuseahelatest toimib.

Näib, et kõige tõsisem probleem on, et kõik seletused selle kohta, kuidas kultuur isiksust või isiksus kultuuri mõjutab, on üsna spekulatiivsed. Need võivad tunduda huvitavad, kuid on ikkagi tugitoolis või laua taga istudes välja mõeldud. On väga vähe tõendusi, mis näiteks kinnitaksid võimalust, et kui kokku satub küllalt suur hulk kohusetundlikke introverte, siis tekib suure tõenäosusega nende vahel hierarhiline tugeva võimuvertikaaliga ühiskond. Sama vähe on tõendeid iga teise teooria kohta, mis kõneleks kultuuri ja isiksuse põhjuslikest seostest ükskõik kumba pidi see põhjuslikkusesuund on sõnastatud. Oleks väga suur viga, kui teooria usaldusväärsuse peaaegu ainsaks kriteeriumiks on vaid uurija kõhutunne.

Väga õpetliku katse tegi Robert McCrae, kes kümmekond aastat tagasi saatis kõigile juhtivatele kultuuriuurijatele terve rea küsimusi, mis olid sõnastatud umbes järgmiselt: „Milline on see isiksuseseadumus, mis on väga madal Hong Kongis ja Koreas, kuid väga kõrge näiteks Norras ja Rootsis?”¹³⁴ Selle ala parimad asjatundjad pidasid seda tüüpi ülesannet mõneti üllatuslikult väga raskeks ja vaid mõned üksikud pakkusid õiget vastust, mis näis olevat pigem õnneliku äraarvamise tulemus. Tõepoolest, ainult need, kes on näinud reaalseid mõõdetud isiksuseseadumuste keskmiste pingeridasid maade kaupa, oleksid võimelised ära tundma, et toodud näites käib jutt ekstraversusest. Sama olukord oli ka teiste isiksuseseadumustega. See, et inimeste arvamused rahvuslikust stereotüübist ei lange kokku reaalselt mõõdetud isiksuseseadumustega, sai selgeks mõni aasta hiljem uurimuses, milles ka siinkirjutajad osalesid.¹³⁵

Kõige lihtsam oleks muidugi ütelda, et maade keskmised ei ole mingil põhjusel usaldusväärsed. Näiteks võib tunduda, et eri riikide mõõdetud keskmine meelekindlus (omadus, mis näitab

¹³² J. Henrich *et al.* “Economic Man” in cross-cultural perspective. Behavioral experiments. – Behavioral and Brain Sciences 2005, 28, nr. 6.

¹³³ C. F. Camerer, E. Fehr. When does “Economic Man” dominate social behavior? – Science 2006, 311, nr. 5757.

¹³⁴ R. R. McCrae. Trait psychology and culture. Exploring intercultural comparisons. – Journal of Personality 2001, nr. 69.

¹³⁵ A. Terracciano *et al.* National character does not reflect mean personality trait levels in 49 cultures. – Science 2005, 310, nr. 5745. Kuid see on hoopis teine, pikem lugu, millest pole siinkohal põhjust kõnelda, sest alles hiljuti panime selle kirja: J. Allik, A. Realo. Vene hinge otsingul.

inimese töökust, motiveeritust, korralikkust ja enesedistsipliini) peaks olema seotud selle riigi majandusliku jõukusega, pangas aega näitavate kellade täpsuse ja posti töötamise kiirusega. Tegelikuses näib seos olevat hoopis vastupidine: neis riikides, kus inimesed on enda kirjelduste kohaselt veidi lohakad, distsiplineerimatud ja pole töönarkomaanid, seal on elujärg parem ja post töötab laitmatu kiirusega.¹³⁶ Tegelikult ei pruugi isiksuseomaduste ja kultuuritasandi näitajate vaheline paradoksaalne seose põhjuseks olla halvasti mõõdetud isiksuseomadused, nagu arvab tuntud kultuurimõju uurija Steven Heine.¹³⁷ Iga selline seos peab toimima konkreetse mehhanismi kaudu, mis igal konkreetsel juhul tuleb kindlaks teha. Näiteks on psühholoogid ja kultuuriuurijad juba tükk aega kimpus olnud teadmisega, et nendes maades, kus küsitletud on enamikus rahul oma eluga, on enesetappude arv suurem kui nendes maades, kus inimesed kipuvad ütleva, et nad pole oma eluga rahul. Analoogia põhjal eelmiste näidetega oleks väga rutakas seada kokku „teooria”, mille järgi inimesed on valmis elust lahkuma seetõttu, et nad on oma eluga väga rahul. Näiliselt paradoksaalne seos eluga rahulolu ja enesetappude vahel seletub lihtsalt sellega, et enesetapjaid on protsentuaalselt väga väike osa elanikkonnast, kellel on rassem toime tulla ühiskonnas, kus peaaegu kõik on rõõmsad ja kus eluga rahulolu on omamoodi normiks. Palju kergem on enda tunnetega toime tulla seal, kus kõik tunnevad ennast halvasti ja kus pole survet ennast õnnelikuna tunda.¹³⁸ See näide toobki meid selle kirjutise lõppjärelduzeni. Senised katsed kindlaks teha, kas kultuur mõjutab isiksust või vastupidi – kas isiksus võib mõjutada kultuuri –, on olnud väheviljakad peamiselt sellepärast, et nii üldisel tasandil vastust ei ole või see vastus on ebahuvitav. Selleks, et näidata kultuuri mõju isiksuseomadustele (või ka vastupidi), on tarvis läbi näha ja ära kirjeldada konkreetne mehhanism, mille kaudu see mõju toimib. Kahjuks ei ole selliste toimetemehhanismide kirjeldusi kuigi palju. Kuid see ei ole tingimata halb sõnum selle uurimisvaldkonna jaoks – kõik paremad ajad on ilmselt veel ees.

Jüri Allik

(1949)

Lõpetanud Tartu ülikooli 1973. aastal. 1976. aastal kaitses psühholoogiakandidaadikraadi Moskvas ning 1991. aastal doktorikraadi Tampere. 2010. aastast Eesti TA akadeemik. Alates 2002. aastast Tartu Ülikooli eksperimentaalpsühholoogia korraline professor. Uurimisteemadeks nägemistaju ja kollektivism ning individualism.

Anu Realo

(1971)

Lõpetanud Tartu Ülikooli 1993. aastal sotsioloogina. 1999. aastast *Ph. D.* psühholoogia erialal. Oli 2000–2002 järel doktorantuuris Leuveni Ülikoolis. Töötanud õppejõuna mitmes välisriigis. Töötab praegu Eesti Teaduste Akadeemia uurija-professorina Tartu Ülikooli psühholoogia instituudis. Põhiliste uurimishuvide hulka kuuluvad isiksuse seadumused, emotsioonid, subjektiivne heaolu, sotsiaalne kapital ja rahvusliku iseloomu stereotüübid.

¹³⁶ S. J. Heine, E. E. Buchtel, A. Norenzayan. What do cross-national comparisons of personality traits tell us? The case of conscientiousness. – *Psychological Science* 2008, 19, nr. 4.

¹³⁷ R. Möttus, J. Allik, A. Realo. An attempt to validate national mean scores of conscientiousness. No necessarily paradoxical findings. – *Journal of Research in Personality* 2010, nr. 44; R. Möttus *et al.* Comparability of self-reported conscientiousness across 21 countries. – *European Journal of Personality* 2012, 26, nr. 3.

¹³⁸ R. Inglehart. Culture shift in advanced industrial society. Princeton University Press, Princeton, NJ, 1990.